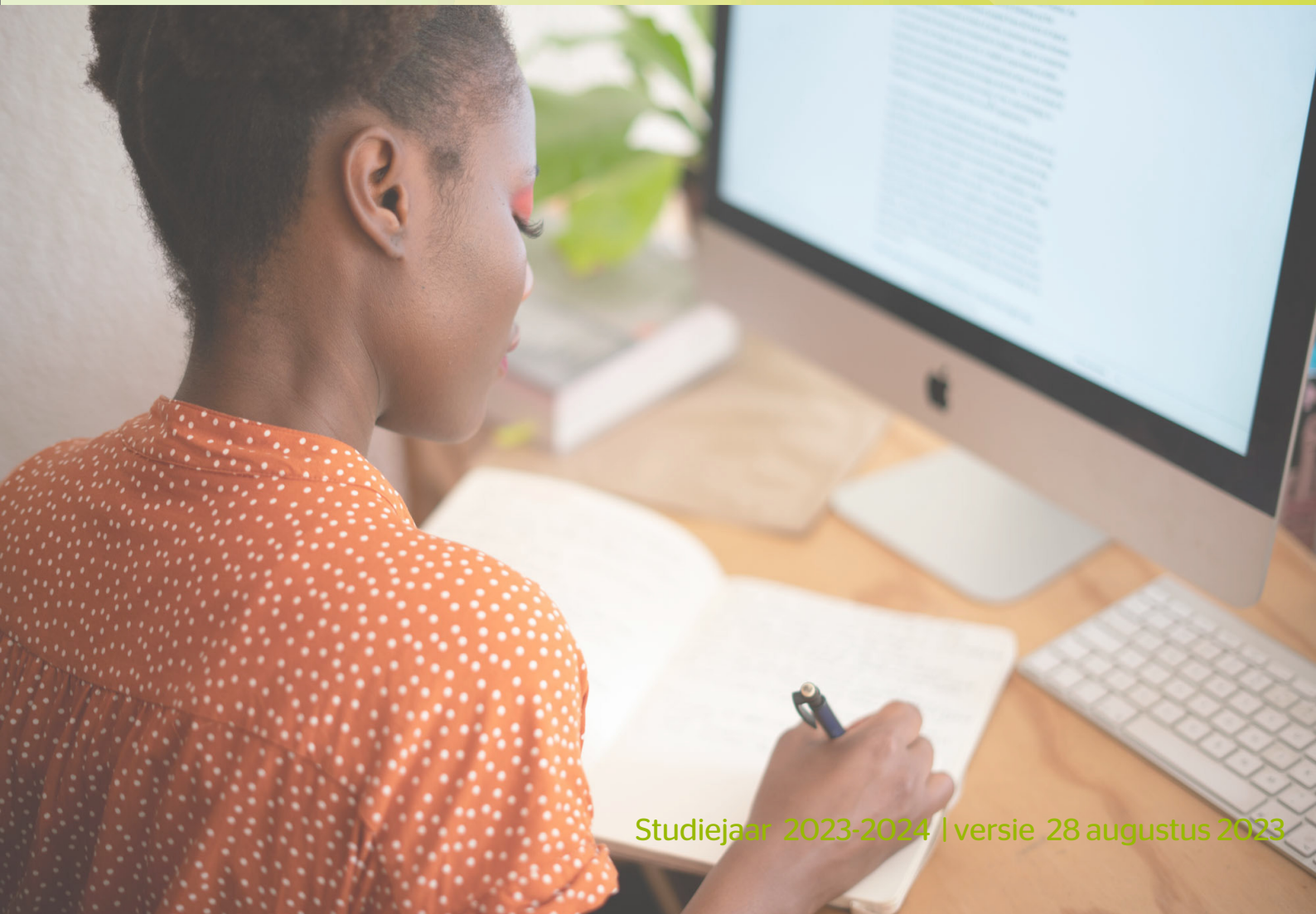

Tweedegraadslerarenopleiding

10
voor
de
leraar

Toetshandleiding Geschiedenis

Studiejaar 2023-2024 | versie 28 augustus 2023

Inhoud

1 Inleiding	3
2 Begrippenlijst	4
Domein 3: Historisch redeneren	4
Subdomein 3.1: Verzamelen	4
Subdomein 3.2: Ordenen	7
Subdomein 3.3: Verklaren	11
Subdomein 3.4: Beeldvormen	16
Domein 4: Tijdvakken	20
Tijdvak 1: Tijd van jagers en boeren	20
Tijdvak 2: Tijd van Grieken en Romeinen	22
Tijdvak 3: Tijd van monniken en ridders	25
Tijdvak 4: Tijd van steden en staten	27
Tijdvak 5: Tijd van ontdekkers en hervormers	30
Tijdvak 6: Tijd van regenten en vorsten	33
Tijdvak 7: Tijd van pruiken en revoluties	36
Tijdvak 8: Tijd van burgers en stoommachines	39
Tijdvak 9: Tijd van de wereldoorlogen	44
Tijdvak 10: Tijd van televisie en computer	51
Domein 5: Werking van de Nederlandse rechtsstaat	59
Subdomein 5.1 Politieke concepten	59
Subdomein 5.2 Staatsvorm	59
Subdomein 5.3 Kenmerken van de rechtsstaat	60
Subdomein 5.4 Werking staatsinrichting landelijk	61
Subdomein 5.5 Werking provinciaal bestuur	65
Subdomein 5.6 Werking gemeentelijk bestuur	66
Subdomein 5.7 Rechterlijke macht	67
Subdomein 5.8 Europa	69
Subdomein 5.9 Verenigde Naties	72

1 Inleiding

Deze toetshandreiking is opgesteld door lerarenopleiders en is een hulpmiddel bij de voorbereiding op de landelijke kennistoets Geschiedenis van de tweedegraadslerarenopleiding.

In de toetshandreiking zijn de belangrijkste onderwerpen uit de leerstof opgenomen. Leidend blijft wel de toetsmatrijs waarin is vastgelegd welke domeinen uit de *Kennisbasis Geschiedenis* (ingangsdatum studiejaar 2018-2019) van de tweedegraadslerarenopleiding getoetst worden. In de kennisbasis is een toelichting op de betreffende domeinen opgenomen. Het kan dus zijn dat in de landelijke kennistoets onderwerpen aan de orde komen die niet opgenomen zijn in deze toetshandreiking.

De genoemde materialen zijn te vinden op <https://lkt.10voordeleraar.nl>. Raadpleeg hier altijd de meest recente versie in verband met mogelijke tussentijdse wijzigingen.

2 Begrippenlijst

Domein 3: Historisch redeneren

Subdomein 3.1: Verzamelen

3.1 a. Bron

Korte Inhoudsomschrijving

Een bron is een overblijfsel uit het verleden, geschreven of ongeschreven, op basis waarvan feiten over de menselijke cultuur worden vastgesteld. Het is dus materiaal dat gebruikt wordt als bewijs in een redenering. Bewijsmateriaal is daarom eigenlijk een beter woord. In principe kan alles bewijsmateriaal zijn. Niet de aard van het materiaal, maar de wijze waarop het gebruikt wordt in een redenering bestempelt iets tot 'bron'.

Voorbeeld 1

(tijdvak 4) Een archeoloog kan op basis van een door opgravingen blootgelegde middeleeuwse stadsmuur iets zeggen over de ontstaansgeschiedenis van die stad. De stadsmuur wordt dan als bron gebruikt. Als die muur door graafwerkzaamheden toevallig bloot komt te liggen en niemand zich er voor interesseert hebben we te maken met een overblijfsel en niet met een bron. Aan de muur wordt immers geen historische kennis ontleend.

Voorbeeld 2

(tijdvak 7) Eigenaren van Surinaamse plantages gaven de Afrikaanse slaven die ze kochten 'westerse' namen als Jan, Cecilia, Clovis of Allard. Dat kun je lezen in 18e-eeuwse bedrijfsboeken van slavenplantages. Achter de naam stonden eigenschappen als 'groot', 'sterk', 'ziek' of 'zwanger'. Je kunt eruit opmaken dat de slavenhouders hun slaven zagen als bezit, waar ze op zakelijke, economische wijze mee omgingen.

3.1 b. Vraagstelling

Korte Inhoudsomschrijving

Een vraag- of probleemstelling geeft richting aan een onderzoek en bepaalt daarmee de redenering waarin bewijsmateriaal zal worden gebruikt. Bronnen leveren bepaalde informatie op in combinatie met een vraagstelling. De ene vraagstelling ontlokt aan hetzelfde materiaal andere informatie dan de andere vraagstelling. Bronnen kunnen de onderzoeker op nieuwe ideeën en nieuwe vraagstellingen brengen. Er is altijd een wisselwerking tussen het stellen van vragen en het bestuderen van bronnen.

Voorbeeld 1

(tijdvak 4) In de 14e eeuw onderwierp de kerk de inwoners van het Franse bergdorp Montailou aan een inquisitie naar ketterij. De verhoren van de dorpelingen resulteerden in een uitgebreid inquisitiedossier, dat veel informatie biedt voor wie geïnteresseerd is in ketterij en de bestrijding ervan door de kerk. Historicus Le Roy Ladurie haalde ook andere informatie uit de verhoren: het leven van een herder, het liefdesleven van de dorpspastoor, het harde bestaan van boeren, de hartstochten van de burchtvrouw. Omdat hij andere vragen stelde, leverde de bron nieuwe informatie op.

Voorbeeld 2

(tijdvak 6) De Britse historicus Simon Schama schreef een boek over de Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw, waarin hij veronderstelde dat de calvinistisch ingestelde Nederlanders in gewetensnood kwamen door de rijkdom die hun ten deel viel. Vanuit deze hypothese hield hij vele soorten bronnen tegen het licht, bijvoorbeeld prenten van walvissen die aan de kust waren aangespoeld, een gebeurtenis die toen werd opgevat als een onheilspellende boodschap: zoveel gratis rijkdom zou de toorn van God opwekken. Door Schama's vraagstelling leverden documenten nieuwe informatie.

3.1 c. Bruikbaarheid van bronnen

Korte Inhoudsomschrijving

Een bron is bruikbaar als hij informatie oplevert voor de gestelde onderzoeksvraag. Bronnen die op geen enkele manier in verband kunnen worden gebracht met een vraag, zijn onbruikbaar (irrelevant) voor die vraag.

Voorbeeld 1

(tijdvak 2) Wie onderzoek doet naar romanisering in het Romeinse rijk, heeft veel aan de grafsteen van Marcus Traianus Gumattius die bij opgravingen in Dodewaard werd gevonden. Gumattius was een Germaan die in de eerste eeuw na Chr. als ruitser in het Romeinse leger diende. Na zijn dienstdaag kreeg hij het Romeinse burgerrecht, wat op te maken is uit zijn driedelige naam. Een relevante bron dus voor een onderzoek naar romanisering.

Voorbeeld 2

(tijdvak 3) Voor wie geïnteresseerd is in Germaanse cultuur van de Friezen vóór de kerstening door missionarissen als Bonifatius in de 8e eeuw, is de Lex Frisionum ('Wet der Friezen') uit omstreeks 790 een bruikbare bron. In dat wetboek staan de straffen die de Friezen uit gewoonte oplegden aan daders van diefstal, moord, verkrachting, verminking of heiligschennis. Het spreekt vanzelf dat de Lex Frisionum voor een onderzoek naar de opkomst van de islam in dezelfde periode niet relevant is.

3.1 d. Betrouwbaarheid van bronnen

Korte Inhoudsomschrijving

De betrouwbaarheid van een bron wordt bepaald door de bedoelingen van de maker en de informatie waarover hij beschikte. Daarnaast is relevant de mate van openbaarheid die de bron had ten tijde van de samenstelling ervan. In beginsel zijn meer openbare bronnen minder betrouwbaar dan geheime of privé-bronnen, omdat er bij de laatste minder kans is op bijbedoelingen van de maker. Een ander onderscheid is dat tussen bewuste en onbewuste bronnen. Was de maker zich ervan bewust dat zijn product later als informatiebron zou worden gebruikt (bewuste bron), of wordt het materiaal later toevallig gevonden en gebruikt (onbewuste bron)? In het laatste geval is er meer kans op betrouwbaarheid.

Voorbeeld 1

(tijdvak 3) In de 6e eeuw publiceerde bisschop Gregorius van Tours De geschiedenis van de Franken. Gregorius beschrijft onder andere de bekering van Clovis tot het christendom in het jaar 496, in de ogen van de bisschop een belangrijke gebeurtenis. Het is daarom niet verwonderlijk dat Gregorius zó over Clovis schreef, dat latere generaties wel een zeer gunstige indruk van hem moesten krijgen. Een bewuste bron dus, geschreven met een duidelijk doel.

Voorbeeld 2

(tijdvak 9) In de eerste jaren na de Russische revolutie wilde de bolsjewistische propaganda de wereld doen geloven dat arbeiders en boeren een beter leven hadden dan in de tijd van de tsaar. Uit vertrouwelijke stukken van de geheime dienst blijkt echter dat de bevolking morde over stijgende voedselprijzen en overijverige partijfunctionarissen die het zaaigoed bij de boeren weghaalden. Zulke 'onbewuste' archiefstukken vormen in dit geval een goudmijn voor de historicus die op zoek is naar de 'waarheid'.

3.1 e. Representativiteit van bronnen

Korte inhoudsomschrijving

Een bron kan op twee manieren representatief zijn: ofwel omdat er (veel) meer soortgelijke bronnen bestaan waaruit ongeveer hetzelfde kan worden opgemaakt, ofwel doordat de informatie die uit de bron kan worden opgemaakt geldig is voor een groot aantal situaties. Dat laatste is afhankelijk van de soort bron. Vaak moet ervoor worden gewaakt uit één toevallige bron algemene conclusies te trekken.

Voorbeeld 1

(tijdvak 10) Op een foto uit 1970 staan fleurig uitgedoste, langharige jongeren met hun handen naar de hemel gereikt en met de ogen gesloten te dansen. Hippiëes op een popfestival, in extase en onder invloed van drugs, zo lijkt het. Het is verleidelijk om te denken dat jongeren in de jaren zeventig zo waren. Het ging echter om een kleine groep. De jongeren op de foto waren niet representatief

voor jongeren in het algemeen. Je moet dus voorzichtig zijn met het trekken van conclusies.

Voorbeeld 2

(tijdvak 4) In 1276 schonk Floris V in een oorkonde de 'mensen die aan de dam in de Amstel wonen' tolvrijheid. Wie wil weten hoe bijzonder dit was, dient in de archieven na te gaan of Floris meer oorkonden met dezelfde strekking deed uitgaan. Dat was zo. De Amsterdamse oorkonde is in dit geval dus een representatieve bron. Je kunt er algemene conclusies over het beleid van Floris op baseren.

3.1 f. Feit

Korte inhoudsomschrijving

Een feit is een uitspraak over het verleden op grond van betrouwbare en representatieve bronnen. Een feit is een bewering die het resultaat is van een redenering, waarbij bewijzen worden aangevoerd. Een feit is niet hetzelfde als een gebeurtenis. Gebeurtenissen behoren tot het verleden, feiten niet. Feiten zijn overeengekomen vaststellingen over gebeurtenissen.

Voorbeeld 1

(tijdvak 3) In 800 werd Karel de Grote in de SintPieterskerk in Rome door paus Leo III tot keizer gekroond. Volgens zijn hofschrijver Einhard was Karel door deze pauselijke daad zeer verrast en was hij nooit de kerk binnengegaan als hij geweten had wat er ging gebeuren. Het is niet erg waarschijnlijk dat Karel van niets wist. Geen enkele andere bron bevestigt dit. Je kunt dat dus niet als feit aannemen.

Voorbeeld 2

(tijdvak 8) Tot de sociale kwestie in de 19e eeuw behoorden de zware omstandigheden waarin fabrieksarbeiders werkten. 'Zwaar' is een constatering die niet zonder meer als feit kan worden aangenomen. Ook in het pre-industriële tijdperk waren de arbeidsomstandigheden naar hedendaagse begrippen zwaar. Toch zijn er genoeg bronnen die aantonen dat het fabriekswerk naar de maatstaven van toen zwaar was. De parlementaire enquête naar de toestand in fabrieken uit 1886 levert daarvoor bijvoorbeeld overstelpend bewijs.

Subdomein 3.2: Ordenen

3.2 a. Verandering en continuïteit

Korte Inhoudsomschrijving

Bij vergelijking van twee situaties kan blijken dat sommige dingen veranderd zijn, terwijl andere hetzelfde zijn gebleven. Een verandering valt op tegen de achtergrond van wat niet veranderd is. Deze twee begrippen (verandering en continuïteit) hangen daarom onlosmakelijk met elkaar samen: nooit verandert

alles, nooit blijft alles hetzelfde. Zonder het één bestaat het ander niet. Het hangt van de vraagstelling en het perspectief van de beschouwer af, of verandering dan wel continuïteit opvallen. Omdat veranderingen vaak veel aandacht trekken, ligt daarop bij het beschrijven van geschiedenis vaak onevenredig veel nadruk.

Voorbeeld 1

(tijdvak 2) Toen in Rome de republiek werd vervangen door de monarchie, was dat een politieke revolutie met ingrijpende gevolgen voor de bovenlaag van de samenleving. Maar voor een groot deel van de inwoners van het rijk (b.v. boeren, handelaren, ambachtslieden) veranderde er niet zoveel.

Voorbeeld 2

(tijdvak 9) De Duitse bezetting van Nederland werd door Nederlanders ervaren als een ingrijpende verandering in hun leven. Zij verloren hun vrijheid en werden door een buitenlandse bezetter overheerst. Maar op sociaal, economisch en cultureel gebied bleef de oude onderstroom bestaan. Na afloop van de oorlog bleek dat bijvoorbeeld de verzuiling niet was verdwenen.

3.2 b. Bijzonder en algemeen (vergelijkingen)

Korte Inhoudsomschrijving

Bij vergelijkingen tussen twee situaties kan blijken dat een bepaalde situatie 'bijzonder' is, omdat zij een uitzondering vormt op algemeen voorkomende verschijnselen. Met behulp van een algemeen begrip (bijvoorbeeld 'revolutie') kunnen twee soortgelijke ontwikkelingen (beide revoluties genoemd) met elkaar worden vergeleken. Daarbij zullen gemeenschappelijke kenmerken kunnen worden vastgesteld (het algemene) en bijzondere kenmerken die voor elk van beide revoluties afzonderlijk gelden. Met algemene begrippen (sleutelbegrippen) komt men dus vaak op het spoor van het bijzondere en het algemene.

Voorbeeld 1

(tijdvak 7) Hoewel de Franse en Amerikaanse revolutie in ontstaan, verloop en gevolgen flink van elkaar verschillen, wordt voor beide gebeurtenissen het woord 'revolutie' gebruikt. Blijkbaar waren de gevolgen van beide gebeurtenissen ingrijpend. Het gebruik van het begrip revolutie leidt automatisch tot de vraag: welke gevolgen waren dat dan? Zo worden beide revoluties met elkaar vergeleken, waarbij verschillen en overeenkomsten naar voren komen.

Voorbeeld 2

(tijdvak 4) We kennen het begrip 'oorlog'. Een kenmerk van dit begrip is dat er gevechten plaatsvinden. Vergelijk je de Engelse wijze van oorlogvoering in b.v. de 11e eeuw (slag bij Hastings) met die van de 14e eeuw (Honderdjarige Oorlog), dan zie je dat de strijdwijze drastisch is gewijzigd en dat de invoering van de infanterie leidt tot verminderde invloed van de adel en grotere macht van de burgerij.

3.2 c. Historische ontwikkeling

Korte Inhoudsomschrijving

Door de beschrijving van een reeks met elkaar samenhangende veranderingen tegen de achtergrond van continuïteiten komt men tot de vaststelling van een 'historische ontwikkeling'. De samenhang tussen veranderingen en deze zien als onderdelen van één samenhangend patroon of verhaal is een kwestie van interpretatie achteraf. Een historische ontwikkeling 'is' er niet, 'vindt niet plaats', maar wordt achteraf in een beschrijving van gebeurtenissen gezien.

Voorbeeld 1

(tijdvak 2) In boeken over de Atheense democratie hebben sommige schrijvers de neiging Solon en Peisistratos te zien als min of meer noodzakelijke stappen in de ontwikkeling naar een democratisch bestel. Beide leiders hadden natuurlijk geen flauw idee van latere gebeurtenissen die uiteindelijk tot de democratie leidden. Achteraf proberen we te reconstrueren hoe die democratie is ontstaan en creëren we een ontwikkeling die men destijds niet kon zien.

Voorbeeld 2

(tijdvak 10) Wij leven in het digitale tijdperk in een periode van globalisering. Dat kunnen we nu wel vaststellen. Maar op dit moment kunnen wij niet voorspellen welke de uiteindelijke gevolgen zullen zijn. Over enkele eeuwen zullen historici boeken schrijven over onze tijd en daarin een ontwikkeling schetsen. Wij kunnen slechts gissen naar wat wat zij zullen schrijven.

3.2 d. Tempo van verandering

Korte Inhoudsomschrijving

Sommige veranderingen voltrekken zich in hoog tempo, andere nemen vele jaren of zelfs eeuwen in beslag. Zo onderscheidt men wel het 'evenementiële' niveau van verandering (dat van gebeurtenissen, relatief snel), het 'conjuncturele' niveau (dat van trends, gemiddeld), en het 'structurele' niveau (dat van stelsels die zeer langzaam veranderen). In verband met dit laatste is gewezen op de hardnekkigheid, de lange duur (*longue durée*) van veel verschijnselen in de geschiedenis.

Voorbeeld 1

(tijdvak 4) De Zwarte Dood die omstreeks 1350 in Europa rondwaarde betekende voor de tijdgenoten een ongekende periode van onzekerheid. Velen stierven (evenementieel), erfenissen moesten worden verdeeld, verlaten landerijen kregen een nieuwe eigenaar, verschuivingen traden op in lonen en prijzen (conjunctureel), maar een fenomeen als horigheid onderging slechts weinig verandering (structureel).

Voorbeeld 2

(tijdvak 4) De uitvinding van de boekdrukkunst leidde ertoe dat werken in hoog tempo massaal konden worden vermenigvuldigd (evenementieel). Dat leidde tot snellere verspreiding van kennis, van opvattingen en ideeën en van wetenschap (structureel). Maar zolang een groot deel van de mensheid ongeletterd bleef veranderde er voor dat deel niet veel. Zij bleven verstoken van kennis. (structureel).

3.2 e. Factoren die veranderingen bepalen

Korte Inhoudsomschrijving

Hardnekkige structuren kunnen veranderingen lang tegenhouden of zeer moeilijk maken. Bij afwezigheid hiervan, en bij verandering bevorderende factoren (bijvoorbeeld snelheid van informatie, technische mogelijkheden) kunnen veranderingen sneller gaan.

Voorbeeld 1

(tijdvak 8) Dat de industriële revolutie in Groot-Brittannië ontstond, kwam door gunstige economische en politieke omstandigheden. Frankrijk en Duitsland industrialiseerden later. De versplintering van het grondbezit in Frankrijk en de feodale relaties in Duitsland waren daar factoren die een snelle industrialisatie verhinderden.

Voorbeeld 2

(tijdvak 2) De plebejers poogden tijdens de Standenstrijd in Rome dezelfde rechten te krijgen als de patriciërs. Dat kostte meer dan 200 jaar. De patriciërs vormden een hecht blok en waren de grondbezitters; de plebejers hadden niet allemaal dezelfde belangen en waren voor het overgrote deel arm. Dat zijn allemaal structurele oorzaken van de lange duur van de Standenstrijd.

3.2 f. Het belang van veranderingen

Korte Inhoudsomschrijving

Veranderingen worden soms als 'diepgaand' of 'ingrijpend' gekarakteriseerd, soms als 'oppervlakkig' of 'van voorbijgaande aard'. Het belang van veranderingen heeft in principe te maken met twee zaken: het aantal mensen dat de invloed ervan ondergaat en de mate waarin hun levensomstandigheden zich wijzigen.

Voorbeeld 1

(tijdvak 3) De kerstening van het westelijk deel van Europa omschrijven we als een diepgaande verandering. In de eerste plaats omdat veel mensen hun oude geloof verruilden voor een nieuw geloof. Daarnaast groeide de macht van de kerk, waardoor de machtsverhouding tussen de geestelijke en de wereldlijke macht anders kwam te liggen.

Voorbeeld 2

(tijdvak 3) In de westerse geschiedschrijving plegen we de tijd van circa 800 tot 1000 aan te duiden als 'de tijd van de Noormannen'. Hoezeer ook de tijdgenoten onder de indruk waren van en bang voor mogelijke aanvallen, toch trad er geen diepgaande verandering op in de samenleving. Er zijn kloosters geplunderd en vernielingen aangericht, maar fundamenteel veranderde er weinig.

3.2 g. Periodisering

Korte Inhoudsomschrijving

Afhankelijk van vraagstelling en perspectief worden bij vergelijking van twee tijdstippen in de geschiedenis overwegend continuïteit dan wel overwegend (ingrijpende) veranderingen vastgesteld. Op grond van de laatste komt men dan veelal tot de indeling van perioden en tijdvakken. Deze zijn afhankelijk van het perspectief dat men heeft: een politieke periodisering kan anders uitvallen dan een economische, de periodisering voor het ene gebied of de ene cultuur anders dan die voor de andere. Het aanbrenge van een periode-indeling is dus een zaak van interpretatie achteraf.

Voorbeeld 1

(tijdvak 2) Nederlandstalige boeken over de oudheid behandelen doorgaans de periode van circa 3000 v.C. tot 476 n.C. Het criterium om de oudheid rond 3000 te laten beginnen is het feit dat er een schriftcultuur ontstaat. Het einde van de periode wordt gemarkeerd door een politiek criterium: het Romeinse rijk hield op te bestaan. Engelstalige handboeken plaatsen het einde van de oudheid vaak in de 3e eeuw, omdat dan boeren aan de grond worden gebonden en er staatjes in de staat te ontstaan. Dan beginnen volgens die handboeken de Middeleeuwen, met kenmerken als horigheid en versplintering van de macht.

Voorbeeld 2

(tijdvak 3) Wie in China geschiedenisonderwijs volgt zal in de schoolmethodes niet gauw het tijdvak van 'monniken en ridders' kunnen vinden, laat staan dat dit samenvalt met de jaren van circa 500 tot 1000.

Subdomein 3.3: Verklaren

3.3 a. Oorzaak

Korte Inhoudsomschrijving

Een gebeurtenis of stand van zaken wordt aangeduid als 'oorzaak' als deze een andere gebeurtenis of stand van zaken teweegbracht. Afgezien van oorzaken die optreden in het kader van natuurwetten (het verhitten van het water is er de oorzaak van dat het gaat koken) zijn oorzaken buitenge-woon moeilijk exact en onomstreden vast te stellen. Bij geschiedenis is er vaak eerder sprake van een 'aannemelijke verklaring'.

Voorbeeld 1

(tijdvak 10) Als oorzaak voor de expansieve politiek van Stalin in de Oostbloklanden in de jaren na 1945 zou kunnen worden genoemd dat hij vooral een nieuwe aanval vanuit het westen wilde voorkomen. Dat is een aannemelijke verklaring, maar daarnaast speelden ook andere factoren een rol (bijvoorbeeld de wens om stapsgewijs de communistische wereldrevolutie te realiseren).

Voorbeeld 2

(tijdvak 9) Als oorzaak van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kan worden genoemd dat Europa was verdeeld in twee sterke, zwaar bewapende machtsblokken, die scherp tegenover elkaar stonden. Dit is een aannemelijk verklaring, maar daar kan tegen worden ingebracht dat eerdere incidenten vóór 1914 met een sisser waren afgelopen juist vanwege de dreiging van een grote oorlog.

3.3 b. Gevolg

Korte Inhoudsomschrijving

Een gebeurtenis of stand van zaken wordt aangeduid als 'gevolg' als deze door een andere gebeurtenis of stand van zaken is teweeggebracht. Afgezien van gevolgen die optreden in het kader van natuurwetten (het koken van het water is een gevolg van het verhitten ervan) zijn gevolgen buitengewoon moeilijk exact toe te schrijven aan bepaalde oorzaken. Bij geschiedenis is er vaak eerder sprake van een 'aannemelijke verklaring' voor een bepaald verschijnsel dan dat dit rechtstreeks toe te schrijven is aan een oorzaak. Een gewoonte is gevolgen nooit af te leiden uit één oorzaak (geen monocausaliteit bij geschiedenis).

Voorbeeld 1

(tijdvak 9) Het ongekend grote aantal slachtoffers onder de soldaten aan het westelijk front tijdens de Eerste Wereldoorlog is een gevolg van het feit dat voor het eerst industrieel vervaardigde wapens (repeteergeweer, mitrailleur, kanonnen van een zwaar kaliber) op grote schaal werden gebruikt, maar ook andere factoren waren van invloed, zoals de falende militaire strategie en het feit dat er gebruik werd gemaakt van zeer omvangrijke dienstplichtlegers.

Voorbeeld 2

(tijdvak 8) De daling van de kindersterfte in de 19de eeuw is een gevolg van het ijveren van medici voor betere hygiëne in de grote steden, maar ook van andere factoren, zoals een hogere levensstandaard van de arbeiders en het feit dat politici bereid waren te investeren in de infrastructuur van de steden (waterleiding en riolering).

3.3 c. Opvattingen, waarden en belangen als oorzaken

Korte Inhoudsomschrijving

Persoonlijke drijfveren van mensen spelen bij geschiedenis vaak een grote rol in verklaringen. Mensen kunnen gedreven worden door hun overtuiging of hun opvattingen, die vaak gebaseerd zijn op bepaalde waarden (bijvoorbeeld een geloofsovertuiging). Ook belangen (bijvoorbeeld winst of behoud van eerbaarheid) kunnen iemand ergens toe drijven.

Voorbeeld 1

(tijdvak 8) Bij het moderne imperialisme speelde de opvatting dat de koloniale mogendheden een beschavingsmissie in de wereld hadden een belangrijke rol. Dit hangt samen met een westers, christelijk waardenstelsel, dat uitging van de eigen superioriteit ten opzichte van niet-westerse culturen. Ook waren er belangen in het spel (bijvoorbeeld het verwerven van grondstoffen of het veiligstellen van een invloedssfeer).

Voorbeeld 2

(tijdvak 9) Na de Eerste Wereldoorlog werden nieuwe nationale staten in Midden-Europa en op de Balkan gevormd vanuit de opvatting dat volkeren zelfbeschikkingsrecht moesten hebben. Dit hing samen met een liberaal en democratisch waardenstelsel dat teruggaat op de Verlichting. In veel van deze landen ontstonden al snel dictaturen, die gebaseerd waren op antidemocratische waardenstelsels.

3.3 d. Relatief gewicht van oorzaken

Korte Inhoudsomschrijving

Bij het geven van verklaringen worden veelal verschillende soorten oorzaken betrokken: de omstandigheden van de tijd, de motieven van betrokken mensen, plotselinge gebeurtenissen die iets aan het rollen brengen. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen structurele oorzaken (omstandigheden) en incidentele oorzaken (gebeurtenissen). Veelal is men geneigd aan structurele oorzaken een meer doorslaggevend belang toe te kennen dan aan incidentele. Het woord 'aanleiding' wordt gebruikt voor een op zichzelf onbelangrijk geachte incidentele oorzaak.

Voorbeeld 1

(tijdvak 9) Een incidentele oorzaak van de grote crisis van de jaren dertig was het speculeren met aandelen op de Amerikaanse beurs met behulp van geleend geld. Meer structurele oorzaken waren de onevenwichtigheid in de wereldeconomie ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog (enorme economische expansie tijdens de oorlog en vervolgens overproductie) en toenemend protectionisme in de jaren twintig.

Voorbeeld 2

(tijdvak 9) De aanleiding (incidentele oorzaak) voor de Tweede Wereldoorlog was de door Hitler bevolen Duitse aanval op Polen in september 1939, met als motief het veroveren van 'levensruimte' voor het Duitse volk in Midden-Europa. De structurele oorzaken waren onder meer de onevenwichtige machtsverhoudingen in Europa na de Eerste Wereldoorlog (een te sterke positie van Duitsland ten opzichte van Engeland en Frankrijk), het isolationisme van de Verenigde Staten en de doorwerking van de wereldcrisis in Duitsland en Japan.

3.3 e. Verklaring (het gehele stelsel van oorzakelijke verbanden)

Korte Inhoudsomschrijving

Een redenering waarin een geheel van structurele en incidentele oorzaken aan bod komt en waarbij een onderlinge afweging plaatsvindt van het relatieve belang van de verschillende oorzaken, wordt een verklaring genoemd. Gezien het interpretatieve karakter van de samenstellende delen in zo'n redenering (de aangeduide oorzaken en hun weging) is een historische verklaring vaak in hoge mate interpretatief, soms ronduit speculatief.

Voorbeeld 1

(tijdvak 5) Het uitbreken van de Nederlandse Opstand is te verklaren aan de hand van politieke factoren (zoals verzet van de adel en de stedelijke burgerij tegen toenemend centralisme van de landsheer), economische factoren (verzet van met name de stedelijke burgerij tegen toenemende belastingdruk en belemmeringen van het handelsverkeer) en religieuze factoren (het streven van protestanten naar vrije godsdienstuitoefening). Het gewicht van dergelijke oorzaken is lastig te bepalen, te meer daar sommige oorzaken ook onderling samenhangen. Zo is de strijd tegen kettervervolging niet alleen een religieus maar ook een politiek strijdpunt.

Voorbeeld 2

(tijdvak 10) De opkomst van protestbewegingen in Nederland in de jaren zestig kan verklaard worden met het begrip generaties: een conflict tussen de gezagsdragers van de vooroorlogse generatie (gevormd in een tijd van crisis en schaarste) en de naoorlogse babyboomgeneratie (gevormd in een tijd van ongekeerde welvaart). De nadruk ligt dan op de confrontatie tussen twee mentaliteiten. Op zich is dit een heldere verklaring, maar het probleem is dat veel protestbewegingen juist geleid werden door mensen die niet tot de babyboomgeneratie behoorden. Er zijn dus aanvullende verklaringen nodig.

3.3 f. Gevolgen op langere en kortere termijn

Korte Inhoudsomschrijving

Bij het aanduiden van een bepaalde gebeurtenis of stand van zaken als gevolg van een andere worden verschillende tijdsduren gehanteerd. Onmiddellijk optredende gevolgen worden gevolgen op korte termijn genoemd, later

optredende gevolgen worden gevolgen op langere termijn genoemd. Naarmate de termijn tussen oorzaak en gevolg langer is, is het oorzakelijk verband veelal speculatiever.

Voorbeeld 1

(tijdvak 8) Als onderdeel van het moderne imperialisme werd rond 1900 een begin gemaakt met het scholen van inlandse elites, om ze in te zetten in het koloniale bestuurs-apparaat. Dat leverde op de korte termijn geschoolde inlandse ambtenaren op. Een gevolg op de langere termijn was dat westers geschoolde elites overgingen tot het stichten van nationalistische bewegingen. Dit was met name rond de Eerste Wereldoorlog in Azië het geval.

Voorbeeld 2

(tijdvak 8) De aanleg van spoorwegen in WestEuropa in de 19de eeuw leverde op de korte termijn voor het vervoer van reizigers en goederen grote voordelen op (tijdwinst en kostenbesparing). Op de langere termijn spelen de spoorwegen een belangrijke rol in het verdwijnen van regionale verschillen binnen één land, zoals het verdwijnen van dialecten, de invoering van een nationale tijd en de opkomst van nationale politieke partijen.

3.3 g. Bedoelde en onbedoelde gevolgen

Korte Inhoudsomschrijving

Bij vergelijking van (persoonlijke) motieven (waarden / belangen) met de uitkomst van een bepaald gebeuren blijkt dat er zeer vaak sprake is van onbedoelde gevolgen. In vrijwel iedere oorlog streven beide partijen de overwinning na; toch verliest er steeds één: een onbedoeld gevolg voor de verliezer. Het vaak voorkomen van onbedoelde gevolgen maakt het lastig om persoonlijke motieven effectief te gebruiken als oorzaak in een verklarende redenering, omdat de uitkomst onvoorspelbaar is. Toch spelen ze in veel verklaringen noodzakelijkerwijs een belangrijke rol.

Voorbeeld 1

(tijdvak 9) Een bedoeld gevolg van de Duitse opmars door België in augustus 1914 was dat de Franse troepen aan de Duits-Franse grens werden ontweken. Een onbedoeld gevolg was dat Groot-Brittannië in de oorlog betrokken raakte, omdat de Belgische neutraliteit werd geschonden.

Voorbeeld 2

(tijdvak 5) Een bedoeld gevolg van de matiging van de plakaten tegen de kettters door Margaretha van Parma in 1566 was het herstellen van rust in de Nederlandse gewesten. Een onbedoeld gevolg was dat calvinistische groepen nu beter hun aanhang konden mobiliseren en overgingen tot het verwijderen van beelden uit de katholieke kerken (beeldenstorm).

3.3 h. Relatief gewicht van gevolgen

Korte Inhoudsomschrijving

Gevolgen worden soms als 'diepgaand' of 'ingrijpend' gekarakteriseerd, soms als 'oppervlakkig' of 'van voorbijgaande aard'. Het belang van gevolgen heeft in principe te maken met twee zaken: het aantal mensen dat de invloed ervan ondergaat en de mate waarin hun levensomstandigheden wijzigen.

Voorbeeld 1

(tijdvak 8) De kinderwet van Van Houten (1874), die kinderarbeid in fabrieken en werkplaatsen verbood, maakte geen volledig einde aan deze wantoestand. Belangrijker was een mentaliteitsverandering die op de lange termijn bij politici, werkgevers en ouders plaats vond. Steeds meer mensen raakten ervan overtuigd dat kinderen minimaal de lagere school moesten afronden voordat ze aan het werk gezet konden worden. Door een stijging van de levensstandaard werd dit langzamerhand ook mogelijk.

Voorbeeld 2

(tijdvak 10) De invoering van de anticonceptiepil in Nederland in de jaren zestig was een belangrijke factor voor het kleiner worden van gezinnen. De pil werd op grote schaal gebruikt. Het verzet van de paus tegen geboortebeperving had in Nederland heel weinig effect. Er werd wel veel over de uitspraken van de paus gediscussieerd, maar intussen stapten ook veel katholieke vrouwen over op de pil.

Subdomein 3.4: Beeldvormen

3.4 a. Beeld (van het verleden)

Korte Inhoudsomschrijving

De weergave van gebeurtenissen en standen van zaken uit het verleden die het resultaat is van een historisch onderzoek noemt men een 'beeld' van het verleden. Bedenk hierbij dat de gehele geschiedenis bestaat uit dergelijke beelden; de verleden werkelijkheid bestaat immers niet meer.

Voorbeeld 1

(tijdvak 6) Voor het conflict tussen de Nederlanden en Spanje tussen 1566 en 1648 heeft men lang het beeld gebruikt van een oorlog tegen een vreemde mogendheid (Tachtigjarige Oorlog). Later spraken historici liever over 'De Nederlandse Opstand', omdat zij het zagen als een opstand tegen een legitieme vorst. Tegenwoordig is de term 'burgeroorlog' in zwang: naast de tegenstellingen tussen vorst en onderdanen was er een gewapend onderling conflict tussen onderdanen, bijvoorbeeld tussen protestantse en katholieke 'Nederlanders'. Het verleden is daarmee niet veranderd, het beeld ervan wel.

Voorbeeld 2

(tijdvak 6) Voor het conflict tussen de Nederlanden en Spanje tussen 1566 en 1648 heeft men lang het beeld gebruikt van een oorlog tegen een vreemde mogendheid (Tachtigjarige Oorlog). Later spraken historici liever over 'De Nederlandse Opstand', omdat zij het zagen als een opstand tegen een legitieme vorst. Tegenwoordig is de term 'burgeroorlog' in zwang: naast de tegenstellingen tussen vorst en onderdanen was er een gewapend onderling conflict tussen onderdanen, bijvoorbeeld tussen protestantse en katholieke 'Nederlanders'. Het verleden is daarmee niet veranderd, het beeld ervan wel.

3.4 b. Inleving

Korte Inhoudsomschrijving

Vaak wordt gesteld dat voor een goed beeld zaken zoveel mogelijk 'vanuit de tijd zelf' moeten worden gezien. Dit is per definitie nooit voor honderd procent mogelijk. Er zal altijd sprake zijn van een perspectief vanuit een latere tijd. Het is wenselijk zich hiervan bewust te zijn en te trachten de effecten ervan zoveel mogelijk te minimaliseren.

Voorbeeld 1

(tijdvak 2) Als we het normen- en waardenpatroon van mensen in de oudheid willen begrijpen moeten we ons verplaatsen in een samenleving waarin de slavernij zo vanzelfsprekend was, dat niemand het verschijnsel ooit heeft willen afschaffen. Bij gebrek aan een dergelijke inleving blijven we deze mensen vanuit onze eigen samenleving beschouwen als medeplichtigen of slachtoffers van een afschuwelijk verschijnsel.

Voorbeeld 2

(tijdvak 9) Tot op de dag van vandaag zijn er Russen die beweren dat Stalin niets geweten heeft van de terreurdaden die onder zijn bewind zijn gepleegd in de communistische Sovjet-Unie. Dit kan alleen begrepen worden als we ons inleven in de situatie van die mensen, die soms zo beïnvloed zijn door de censuur, indoctrinatie, propaganda en staatsterreur, dat zij maar moeilijk een ander beeld van het verleden toelaten.

3.4 c. Standplaatsgebondenheid

Korte Inhoudsomschrijving

Men is gebonden aan een bepaalde positie en perspectief voor zover het niet mogelijk is zich van daaruit naar een andere positie te verplaatsen. Dit is dus de tegenhanger van 'inleving', de factor die inleving nooit echt goed mogelijk maakt. Het duidelijkst zijn wij gebonden aan onze positie in de tijd, omdat reizen in de tijd niet mogelijk is. De wetenschap 'hoe iets afloopt' behoort daarom tot het perspectief van de later levenden, en de afloop niet weten behoort noodzakelijkerwijs tot het perspectief van in het verleden levenden.

Voorbeeld 1

(tijdvak 9) De appeasementpolitiek van Chamberlain in 1938 ten opzichte van Hitler oogstte aanvankelijk grote lof. Kort daarna brak de Tweede Wereldoorlog uit en sloeg de lof om in kritiek. Als wij het enthousiasme over de appeasementpolitiek willen begrijpen, moeten we rekening houden met het feit dat men door de standplaatsgebondenheid van tijd toen niet kon weten dat Hitlers verzoenende houding van zo'n korte duur zou zijn.

Voorbeeld 2

(tijdvak 5) Het beoordelen van historische personen als Columbus kun je alleen historisch verantwoord doen op grond van de motieven en daden en mogelijke verwachtingen van Columbus zelf en niet vanuit de genocide op de indianen en de transatlantische slavenhandel waarvan Columbus niets kon weten.

3.4 d. Waarde

Korte Inhoudsomschrijving

Een waarde is iets dat iemand van groot belang vindt, waarvoor hij zeer veel over heeft, in het uiterste geval zijn leven. Zulke waarden hangen vaak samen met heersen-de cultuurpatronen en levensover-tuigingen, zoals godsdienstige. Vaak valt pas op dat iets een bepaalde waarde vertegenwoordigt als er een alternatief is en een waarde dus niet langer vanzelf spreekt. Dat noemt men 'verschuiving van de waardenhorizon'. Kenmerkend voor geschiedenis is dat men te maken heeft met verschillende waardenpatronen, en dat vanuit de ene tijd met het ene waardenpatroon gekeken wordt naar een andere met een ander waardenpatroon.

Voorbeeld 1

(tijdvak 6) Eeuwige roem verwerven was een belangrijke waarde in de Grieks-Romeinse wereld. In de oorlog liever sterven in het harnas dan je overgeven was de bijpassende norm bij deze waarde, omdat deze roem op kon leveren.

Voorbeeld 2

(tijdvak 9) In veel totalitaire samenlevingen zijn gehoorzaamheid en opofferingsgezindheid aan de belangen van de groep belangrijke waarden. De bijpassende norm is dat je niet te veel je eigen individuele mening, identiteit of belangen laat gelden.

3.4 e. Norm

Korte Inhoudsomschrijving

Een norm is een gedragsregel die uit een waarde voortvloeit. Bij veranderende waarden veranderen derhalve ook de daarmee samenhangende normen.

Voorbeeld 1

(tijdvak 6) Zie boven.

Voorbeeld 2

(tijdvak 10) In hedendaagse moderne samenlevingen is de ontplooiing van de individuele identiteit een belangrijke waarde. De norm die daarbij hoort is dat je via je uiterlijk, levensstijl en opvattingen zo veel mogelijk laat zien waarin jij je onderscheidt van anderen.

3.4 f. Interpretatie

Korte Inhoudsomschrijving

Een interpretatie is een uitleg of verklaring van iets. Komt ongeveer overeen met 'beeld'. Bij het geven van interpretaties en oordelen moet men zich bewust zijn van standplaatsgebondenheid en de relativiteit en veranderlijkheid van waardepatronen.

Voorbeeld 1

(tijdvak 7) Napoleon wordt wel beschouwd als de ultieme verlichte despoot, maar dat is slechts één interpretatie. Het is ook mogelijk om in hem een revolutionair te zien of een meedogenloze opportunist die de idealen van Verlichting en revolutie slechts gebruikte om zijn macht te vergroten.

Voorbeeld 2

(tijdvak 7) De Franse revolutie wordt door sommige historici geïnterpreteerd als een vorm van klassenstrijd, maar er zijn ook andere interpretaties mogelijk.

3.4 g. Objectiviteit

Korte Inhoudsomschrijving

Van historische beelden of interpretaties wordt verwacht dat ze zoveel mogelijk objectief zijn. Objectief betekent: (het oordeel van) degene die iets schrijft of beweert er niet in betrekken maar zich uitsluitend richten op het object. Objectiviteit is om allerlei redenen onmogelijk. Het vaststellen en selecteren van feiten, het aanduiden van veranderingen en continuïteiten, het geven van verklaringen, het beoordelen vanuit bepaalde waarden, standplaatsgebondenheid, het zijn allemaal factoren die objectiviteit uitsluiten. Men meent echter dat een historicus, door zich rekenschap te geven van al deze zaken en te proberen de invloed ervan zoveel mogelijk te minimaliseren (en als dat niet kan: ze te expliciteren), toch een zo objectief mogelijk beeld kan proberen te scheppen.

Voorbeeld 1

Historici proberen een zo objectief mogelijk beeld te geven van wat zich tijdens de kruistochten heeft afgespeeld. Ondanks de wrijving die er soms is tussen de christelijke en de islamitische wereld, proberen historici een objectief beeld te geven van wat zich tijdens de kruistochten heeft afgespeeld. Een historicus probeert zijn eigen houding ten opzichte van deze hedendaagse wrijvingen niet van invloed te laten zijn bij zijn analyse van de kruistochten.

Voorbeeld 2

Wie een objectief beeld wil krijgen van wat zich tijdens de Gallische oorlogen heeft afgespeeld, kan niet zonder meer afgaan op wat Caesar daarover heeft geschreven. Hij schetste namelijk een zo positief mogelijk beeld van zijn rol tijdens deze oorlogen. Een historicus behoort meer objectiviteit na te streven.

Domein 4: Tijdvakken

Tijdvak 1: Tijd van jagers en boeren

1A De levenswijze van jagers-verzamelaars

Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen

Zwervend bestaan van kleine groepen mensen

- Jagers-verzamelaars
- Nomaden

Periodieke bijeenkomsten van zwervende groepen

Grote kennis van de natuur

- Klimaatsverandering
- Rendierjagers
- IJstijd

Kunstuitingen wellicht functioneel

- Kunstuitingen

Waarschijnlijk geloof in hiernamaals

- Denken over het leven na de dood

Analfabetisme

- Symbolisch denken en analfabetisme

Geen duidelijk leiderschap

1B Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen

Mogelijke oorzaken voor de overgang naar akkerbouw en veeteelt

- Landbouwrevolutie / Neolithische Revolutie

Sedentair bestaan in grotere groepen dan voorheen

- Ontstaan sedentair bestaan

Opkomst bezitsvorming

Ontstaan van specialisatie en sociale gelaagdheid

- Specialisatie
- Sociale gelaagdheid
- Ontstaan leiderschap

Technologische vooruitgang

- Bandkeramiekcultuur
- Trechterbekervolk/hunebedbouwers
- Brandcultuur

Opkomst van gewapend geweld

- Ötzi
- Opkomst gewapend geweld

1C Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen

In vruchtbare rivierdalen groeien boerendorpen aaneen tot stadstaten

- De stadstaat
- Ontstaan van stadstaten langs de Nijl (Egypte), de Eufraat en Tigris (Mesopotamië), de Ganges en de Indus (India) en de Hoang-Ho (China)

Ontstaan van hiërarchie met één leider aan de top

- Hiërarchie

Sociale ongelijkheid

- Priesters
- Toename sociale gelaagdheid

Steeds verdergaande arbeidsspecialisatie

- Kunst
- Metaalbewerking (koper, brons en ijzer)
- Steeds verder gaande arbeidsspecialisatie

Uitvinding van het schrift

- Schrift
- Tempel economie/distributie-economie

Handel door rondtrekkende kooplui

Ontstaan van wetgeving

- Wetgeving
- Hammoerabi

Uitgroei van sommige stadstaten tot koninkrijken

- De vorst
- Uitgroei van sommige stadstaten tot koninkrijken
- Ramses II
- Echnaton

Tijdvak 2: Tijd van Grieken en Romeinen

2A De ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in Griekse stadstaten

De nieuwsgierigheid van de oude Grieken

- Herodotus
- Hellenisme
- Natuurfilosofie

Opkomst van wetenschappen als filosofie, geneeskunde en geschiedschrijving

- Herodotus
- Hippocrates
- Natuurfilosofie

Filosofie als wetenschap veel meer omvattend dan tegenwoordig

- Homerus
- Socrates
- Aristoteles
- Ontwikkeling van de filosofie

Ideale bestuursvorm van een polis is onderwerp binnen de filosofie

- Plato
- Alexander de Grote
- Polis
- Discussie over de ideale staat

Hetzelfde geldt voor rol van de burger binnen zijn polis

- Clisthenes
- Pericles
- Ontwikkeling van politieke systemen in stadstaten waaronder Athene en Sparta
- Burger
- Gelaagde samenleving

2B De klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur

In Griekse bouwkunst tempels met Dorische, Ionische of Korinthische zuilen

In Griekse beeldhouwkunst realisme in de lichaamsvormen

- Ontwikkeling en verspreiding Griekse beeldhouwkunst

In Romeinse bouwkunst aquaducten en (amfi)theaters met boogconstructies, tempels en badhuizen

- Algemene kenmerken van Grieks-Romeinse bouwkunst
- Belangrijke Romeinse bouwwerken

In Romeinse beeldhouwkunst realisme in portretten

2C De groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde

Veroveringen door Romeinen van Griekenland, de Hellenistische koninkrijken, Noord-Afrika en West-Europa

- Punische oorlogen ca. 250 v.C. en 210 v.C.
- Hannibal
- Julius Caesar
- Augustus
- Expansie. Rome ontwikkelt zich van een kleine stadstaat tot een wereldrijk
- Republiek
- Standenstrijd
- Burgeroorlogen
- Romeinse keizerrijk
- Het Romeinse legioen
- Kolonisatie
- Provincie

De overtuiging van de Romeinen dat de cultuur van de Grieken superieur is aan die van henzelf

Romeinse overname van of ontlening aan Griekse cultuur

- Hadrianus
- Griekse goden worden Grieks-Romeinse goden

Ontstaan in het rijk van een Grieks-Romeinse bovenlaag door verlening van Romeins burgerrecht aan lokale elites

- Ontwikkeling van Grieks-Romeinse bovenlaag in Romeinse rijk
- Patroon-cliënt-relatie
- Hadrianus
- Romanisering

2D De confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa

Veroveringen van de Romeinen leiden enerzijds tot een confrontatie tussen de culturen van Romeinen en Germanen, anderzijds tot aanpassing van beide culturen aan elkaar

- Ca. 55 v.C. verovering van Gallië door Caesar
- Religieuze aanpassing
- Romeinse nederzettingen
- Tacitus
- Plundering van Rome in 410 door Visigoten
- Afzetting van Romulus Augustulus in 476 door de Germaan Odoaker

Romeinse nederlaag in het Teutoburgerwoud leidt tot de vaststelling van Rijn en Donau als grensrivieren

- 9 n.C. Slag in het Teutoburgerwoud

Die grenzen bepalen in sterke mate de mate van Romanisering

- Limes

In veroverde gebieden is er weinig verzet tegen Romeinse overheersing

- 69 n.C. Bataafse Opstand
- Julius Civilis

2E De ontwikkeling van het jodendom en christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten

Ontstaan van monotheïsme in een polytheïstische omgeving

- Ontstaan van het jodendom als monotheïstische religie

Ideeën en belangrijkste geschriften van de joodse religie. n.C.

- Joodse opstanden tegen Romeinse overheersing (in 66 n.C en in 132 n.C)
- Tora

Leven van Jezus van Nazareth

- Jezus van Nazareth
- Mozes
- Paulus
- Vier evangelisten

Ideeën en geschriften van de vroegchristelijke religie

- Bijbel

Oorzaken van de groei van het christendom tot en met eind 4e eeuw

- Constantijn maakt van het christendom een geaccepteerde godsdienst
- Groei van het christendom

- Martelaarschap
- Petrus
- Augustinus
- Apostelen
- Christenvervolgingen

Tijdvak 3: Tijd van monniken en ridders

3A De verspreiding van het Christendom in geheel Europa

Stichting van kloosters

- Benedictus
- Gregorius de Grote
- Kerkelijke organisatie
- Monnik
- Klooster
- Bisschop
- Paus
- Kerk

Missionarissen richten zich in eerste instantie op koningen

- Ca. 500 Doop van Clovis
- Willibrord
- Bonifatius
- Clovis
- Kerstening tussen 600 en 800
- Alliantie tussen wereldlijke en kerkelijke machten

Weerstand van de bevolking

- 754 Bonifatius bij Dokkum vermoord
- Karel de Grote

Vormen van syncretisme

3B Het ontstaan en de verspreiding van de islam

Ontstaan nieuwe monotheïstische godsdienst in een Arabische omgeving

- Islam, Allah, moslim
- Heilige plaatsen
- Kaäba en Mekka
- Moskee
- Monotheïstische godsdiensten versus polytheïsme

Ideeën en belangrijkste geschrift van de Islam

- Koran
- Sharia

Het leven van Mohammed

- 622 Tocht van Mohammed naar Medina
- Mohammed

Oorzaken van de groei van de Islam

- 632-732 Expansie van het Arabische rijk
- Neergang Byzantijnse Rijk
- Groei islam
- Jihad
- Kalifaat
- Soennieten
- Sji'ieten

3C Vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid

Oorzaken van het verdwijnen van de agrarisch-urbane cultuur

- 400-700 Volksverhuizingen
- Verdwijning geldeconomie

Oorzaken van het ontstaan van een nieuwe exploitatievorm van de grond

- Ontstaan agrarische samenleving
- Vermindering van vrije boerenstand
- Bouw van burchten
- Horigen
- Autarkie
- Drieslagstelsel
- Herendiensten
- Hofstelsel/domaniale stelsel (was Domeinen/ Heerlijkheden)

Het verloop van het overgangs-proces naar de nieuwe exploitatievorm

3D Het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur

Oorzaken van de opkomst van een nieuw soort politieke machthebbers

- 800 Keizerskroning van Karel de Grote
- 843 Verdelsingsverdrag van Verdun
- Versnippering centraal gezag
- Vestiging van het Karolingische rijk
- Herinvoering van het keizerschap

Oorzaken van het ontstaan van leenverhoudingen tussen deze machthebbers en ondergeschikten

- Ontstaan vazalliteit
- Ontstaan feodaliteit

- Feodaliteit verspreidt zich in Europa
- Lenen worden erfelijk
- Leen
- Leenheer
- Leenman
- Adel
- Ridderschap
- Feodaliteit
- Raad en daad
- Vazal
- Zendgraaf

Tijdvak 4: Tijd van steden en staten

4A Opkomst van handel en ambacht als basis voor herleving van een agrarisch-urbane samenleving

Elementen die bij de opkomst van handel en ambacht een rol spelen

- Hogere landbouwopbrengsten als gevolg van betere techniek en ontginningen
- Opkomst hogere landbouwopbrengsten

Relatie tussen hogere opbrengsten landbouw en bevolkingsgroei enerzijds, ontstaan nijverheid anderzijds

- Bevolkingstoename in 11e eeuw
- Ambachtslieden
- Ambachtsgilden

Oorzaken voor ontstaan lokale, regionale en lange afstandhandel

- Opkomst van lokale, regionale en lange afstandhandel

Organisatie van de handel

- Opbloei geldeconomie Europa
- Opkomst bankwezen
- (Jaar)markten
- Kooplieden
- Organisatie van de handel
- Hanze
- 11e/12e Eeuw bloei van Italiaanse steden
- 12e Eeuw bloei van Vlaamse steden
- 13e Eeuw bloei Duitse Hanze

Oorzaken herleving en ontstaan van nieuwe steden

- Opkomst van nieuwe steden

4B Opkomst van de stedelijke burgerij en toenemende zelfstandigheid van steden

Saamhorigheid tussen leden handelsgemeenschappen

- Opkomst saamhorigheid tussen leden van handelsgemeenschappen

Redenen voor verlening van stadsrechten; gemeenschappelijke belangen van vorsten en burgers

- Steeds meer steden krijgen stadsrecht en verwerven privileges
- Privileges

Groeiende politieke macht van steden

- Groeiende politieke macht van steden
- Ontwikkeling van het stadsbestuur
- Stadsrecht
- Burgerij
- Schout
- Schepenen
- Vroedschap

4C Het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben

Oorzaken van het verdwijnen van het caesaropapisme

Oorzaken van de investituurstrijd

- 1075-1122 Investituurstrijd
- Hervormingsbeweging, gregoriaanse

Machtsmiddelen die door de kerk en staat werden ingezet

- Tweezwaardenleer
- Donatio Constantini
- Ban(vloek)
- Rijkskerkenstelsel

Verloop van de machtsstrijd tussen geestelijke en wereldlijke macht

- De gang naar Canossa
- 1122 Concordaat van Worms
- Gregorius VII
- Hendrik IV
- Innocentius III
- Pauselijke hegemonie in 11e en 12e eeuw
- Babylonische ballingschap

4D De expansie van de christelijke wereld, onder andere in de vorm van de kruistochten

Initiatief van de kerk om tot kruistochten op te roepen

- Concilie van Clermont
- Urbanus II
- Godfried van Bouillon
- De Tempeliers

Godsvredebeweging als poging de vechtlust te kanaliseren

- Godsvredebeweging

Politieke, religieuze en economische motieven van de kruisvaarders, in en buiten Europa

- Kruisvaardersstaten
- Organisatie van de kruistochten
- Kruistochten

Oorzaken kolonisatie Oost-Europa

- Kolonisatie Oost Europa

4E Het begin van staatsvorming en centralisatie

Manieren waarop vorsten probeerden greep te krijgen op leenmannen

- Ca. 1350-1450 Honderdjarige Oorlog
- Floris V
- Filips de Goede
- Willem van Normandië

Groei van centrale bestuursinstellingen

- Ontwikkeling van een vorstelijke bureaucratie
- Staatsvorming en centralisatie
- De opkomst van Bourgondië

Uitbouw van koninklijke rechtspraak

- Koninklijke rechtspraak

Juridische onderbouwing van koninklijke macht

Opkomst van standenvertegenwoordiging

- 1215 Magna Carta
- Ontwikkeling van de standenvertegenwoordiging
- Parlementen
- Staten-Generaal

Tijdvak 5: Tijd van ontdekkers en hervormers

5A Veranderend mens- en wereldbeeld in de Renaissance

Geografische en natuurwetenschappelijke ontdekkingen

- Copernicus

Groeiende stedelijke rijkdom en stedelijke autonomie

- De ontwikkeling van een bloeiend stadsleven (in Italië en Vlaanderen) dat de basis vormde voor een meer wereldgerichte cultuur
- Florence

Uitingen van een veranderend mens- en wereldbeeld in kunsten en wetenschappen

- Ca. 1450 uitvinding boekdrukkunst
- De overgang van geocentrisme naar heliocentrisme
- De verandering in uiting van mens- en wereldbeeld in kunsten en wetenschappen
- Individualisme / virtù
- De overgang van een eenzijdig religieuze mentaliteit naar een meer wereldse mentaliteit
- De kunststijl van de renaissance in schilder-, beeldhouw- en bouwkunst

5B Het begin van de Europese overzeese expansie

Motieven van Portugezen en Spanjaarden om verre zee-reizen te ondernemen

Factoren die Portugese en Spaanse overzeese expansie mogelijk maakten

- Portugezen gaan op zoek naar zeeroutes naar Afrika en Azië
- Cartografie/wereldbeeld
- Het kompas

De geografische reikwijdte van de Portugese en Spaanse overzeese expansie

- 1415 Portugezen veroveren Ceuta op de Arabieren
- Ca. 1450 Portugezen bereiken de Goudkust
- 1488 Portugezen bereiken 'Kaap de Goede Hoop'
- 1492 Spanjaarden bereiken 'Amerika'
- Tordesillas: Portugezen en Spanjaarden verdelen de wereld
- Columbus
- Het ontstaan van uitwisseling van goederen en mensen op wereldschaal (een wereldmarkt)
- Economisch zwaartepunt in Europa verschuift naar Atlantische kust

Verschillen in de aard van het Portugese en het Spaanse kolonialisme

- Diaz
- Da Gama

- Hendrik de Zeevaarder
- Het Portugese Rijk
- Het Spaanse Rijk

Gevolgen van het Spaanse kolonialisme voor de inheemse volkeren in de nieuwe wereld

- Verovering van Mexico. Ondergang van de Azteken
- Verovering van Peru. Ondergang van de Inca's
- Cortés
- Pizarro
- De Europeanisering van Amerika
- Expansie christendom / reconquista

5C De Reformatie en de splitsing in de christelijke kerk

Religieuze achtergronden

- Heiligenverering
- Het priesterambt
- Katholicisme
- Ketterij

Versillende stromingen binnen de protestantse hervormingsbeweging

- Calvin
- Hendrik VIII
- Luther
- Protestantisme

Politieke, sociaal-economische en religieuze factoren die tot de splitsing in de christelijke kerk hebben geleid

- Publicatie van 95 stellingen van Luther in Wittenberg
- 1521 Rijksdag van Worms
- Verrijking, verwereldlijking en moreel verval binnen de katholieke kerk van de late Middeleeuwen
- Aflaathandel
- Inquisitie
- Reformatie

De opdeling van Europa in (staatkundig) katholieke en (staatkundig) protestantse landen

- 1555 Vrede van Augsburg
- 1598 Edict van Nantes
- Karel V
- Vervanging van de ene universele kerk door diverse verschillende kerken, protestants naast katholiek, meer nationaal georganiseerd
- Anglicanisme
- Godsdienstoorlogen

Contrareformatie

- 1545 e.v. Concilie van Trente
- Barok
- Contrareformatie

5D De Opstand en het ontstaan van een onafhankelijke Nederlandse staat

Het proces van centralisatie en staatsvorming in de Nederlanden

- Karel V
- New monarchs
- Centralisatie
- Gewestelijke staten
- Katholicisme
- Landvoogdij
- Stadhouderschap
- Staten-Generaal

Verspreiding van het calvinisme in de Nederlanden en de reactie daarop van Filips II

- Filips II
- Van katholicisme als enige godsdienst naar calvinisme als publieke kerk
- Calvinisme
- Huurlingen
- Inquisitie
- Protestantisme

Motieven van Nederlandse edelen en stedelijke burgerij om tegen Filips II in opstand te komen

- 1566 Smeekschrift hagenpreken beeldenstorm
- 'Ambtsadel' neemt plaats in van edelen
- Verdraagzaamheid

Fasen in de Nederlandse Opstand

- 1572 Den Briel, opstand, revolutionaire staten
- 1579 Unie van Utrecht
- 1581 Hertog van Anjou
- 1581 Plakkaat van Verlatinge
- 1583 - 1587 Graaf van Leicester
- 1584 Dood Willem van Oranje
- Alva
- Margaretha van Parma
- Maurits
- Van Antwerpen naar Amsterdam
- Willem van Oranje
- Belegeringen
- Geuzen

- Godsdienstoorlogen
- Pamfletten/propaganda
- Privileges

De staatkundige uitkomst van de Opstand

- 1588 Totstandkoming van de Republiek
- Van opstand naar uiteenvallen van de Nederlanden
- Van het verbond van zeven opstandige gewesten naar de vorming van een republiek
- Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden

5E De hernieuwde interesse voor de klassieke oudheid

Materiële en immateriële kanten van het GrieksRomeinse erfgoed

- De merkbare invloed van de klassieken op ontwikkelingen in de kunst, politiek en wetenschap

Factoren die de heropleving van het Grieks-Romeinse erfgoed bevorderden

Streken in Europa waar de heropleving van het GrieksRomeinse erfgoed zich voordeed

Navolging van de Grieks-Romeinse vormentaal door renaissancekunstenaars

- Leonardo
- Michelangelo
- De kunststijl van de renaissance in schilder-, beeldhouwen bouwkunst

Bestudering van geschriften uit de Oudheid door humanisten

- Copernicus
- Erasmus
- Machiavelli
- Humanisme

Tijdvak 6 Tijd van regenten en vorsten

6A Ontstaan van handelskapitalisme en begin van wereldeconomie

Huisnijverheid, manufactuur en vroegmoderne industrie naast en in plaats van de gilde-economie

- Lodewijk de Geer
- Het ontstaan van vroeg- of handelskapitalisme
- Manufacturen
- Vroeg- of handelskapitalisme
- Huisnijverheid

Mercantilisme

- 1651 en later Navigation Acts
- Jean Baptiste Colbert
- Monopolie
- Mercantilisme

Intercontinentale handel

- Piet Hein
- De opkomst van een economische wereldmacht
- Het ontstaan van een wereldwijd netwerk
- WIC
- Stapelmarkt
- Beurs
- Wisselbank

Kolonialisme

- 1602 oprichting VOC
- Jan Pieterszoon Coen
- VOC
- Factorij
- Kolonisatie
- Heren XVII

6B Burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland

De eigenaardige staatsinrichting van de Republiek

- 1650 Mislukte staatsgreep Willem II
- 1672 Rampjaar
- Willem III
- Johan de Witt
- Hugo de Groot
- Michiel de Ruyter
- Van opstandige gewesten tot Europese macht
- Raadpensionaris
- Stadhouders
- Stadhoudersloos tijdvak

Het regentenpatriciaat

- Van koopman tot regent
- Gouden Eeuw
- Regenten
- Oligarchie

Voorwaarden die urbanisatie mogelijk maken

- De ontwikkeling tot cultureel centrum

Sociale verhoudingen in de steden

- Sociale verhoudingen in de steden

Diverse kunstvormen die zijn afgestemd op de stedelijke cultuur

- Rembrandt
- Vermeer
- Frans Hals
- Jan Steen
- Vondel
- P.C. Hooft

6C Het streven van vorsten naar absolute macht

De strijd tussen enerzijds vorsten die willen centraliseren en bureaucratiseren en anderzijds particularistische adel, geestelijkheid en steden die hun macht willen behouden

- 1649 Onthoofding Karel I
- Peter de Grote
- De ontwikkeling van het absolutisme en het verzet daartegen
- Europees evenwicht
- Hegemonie
- Centralisatie
- Hofcultuur in Versailles

De theoretische onderbouwing van het absolutisme/ politieke theorieën

- Bossuet
- Absolutisme
- Droit divin

Mercantilisme

De vermenging van politiek en religie

- 1685 opheffing Edict van Nantes
- 1688 Glorious Revolution
- Lodewijk XIV
- Cromwell (6C14) Barok

6D De wetenschappelijke revolutie

Voorwaarden voor de ontwikkeling van de moderne wetenschap

- Rationalisme

De ontwikkeling van de wetenschappelijke methode

- Newton
- Huygens
- Copernicus

- Kepler
- Bacon
- Descartes
- De ontwikkeling van een onderzoekende wetenschap

Experimentele wetenschap

- Galileï
- Empirisme

Toegepaste wetenschap

- Van Leeuwenhoek

Belangrijke resultaten van de natuur- en cultuurwetenschappen

- 1610 Publicatie bewijzen theorie Copernicaans zonnestelsel
- 1687 Publicatie wet van de zwaartekracht

Tijdvak 7: Tijd van pruiken en revoluties

7A Het denken over staat en maatschappij in de Verlichting

Invloed van de wetenschappelijke ontdekkingen uit de 17de eeuw

Rationele opvattingen worden gepopulariseerd voor het geletterde deel van de bevolking

- Rousseau
- Het ontstaan van een publieke opinie
- Encyclopedie

Overgang van cyclisch denken naar vooruitgangdenken

In de godsdienst: het afwijzen van intolerantie en geloofsvervolging

- Deïsme
- Tolerantie

In de politiek: het afwijzen van de absolute macht van vorsten, het vastleggen van burgerrechten en de invoering van de trias politica (scheiding der machten)

- Montesquieu
- Voltaire
- John Locke
- Van absolutisme naar scheiding der machten
- Volkssoevereiniteit
- Trias politica

In de economie: het streven naar een vrije markt

- Adam Smith
- Economisch liberalisme

In de sociale verhoudingen: het bepleiten van gelijke rechten voor de burgers en het afschaffen van standsonderscheid

- Verlichting

7B Het voortbestaan van het Ancien Régime

Streven naar godsdiensttolerantie

- Streven naar godsdiensttolerantie

Streven naar meer juridische gelijkheid

- Humanisering van het strafrecht

Stimuleren van het onderwijs

- Stimuleren van het onderwijs

Stimuleren van de economie

- Fysiocraten

Vasthouden aan de absolute macht van de vorst

Pogingen tot hervormingen in pre-revolutionair Frankrijk

- Verdere uitbreiding centrale gezag ten koste van adel en kerk
- Ancien Régime
- Verlicht absolutisme
- Frederik de Grote
- Catharina de Grote
- Jozef II
- Lodewijk XVI

7C Slavenarbeid op plantages en de opkomst van het abolitionisme

Handelskoloniën, vestigingskoloniën en plantagekoloniën als varianten van Europese expansie

- Uitbouw Europese overheersing

Toenemend belang van plantageproducten uit Amerika op de Europese markt

- De ontwikkeling van het plantagesysteem
- Plantagesysteem

Transatlantische slavenhandel bereikt in de 18de eeuw zijn grootste omvang

- Slavernij
- Slavenhandel
- Driehoekshandel

Streven naar afschaffing van de slavenhandel en slavernij in de tweede helft van de 18e eeuw en eerste resultaten daarvan in het begin van de 19e eeuw

- Abolitionisme

7D Het streven naar grondrechten en naar politieke invloed van de burgerij in de Franse en Bataafse revolutie

Democratische revoluties in Noord-Amerika, de Nederlandse Republiek en Frankrijk werden gestimuleerd door gemeenschappelijke verlichte ideeën over politiek en samenleving

- Joan Derk van der Capellen tot den Pol
- George Washington

Elk van deze revoluties is veroorzaakt door specifieke korte en lange termijnfactoren

- Ontwikkeling van de publieke opinie

Fasering en resultaten van de revoluties

- 1776 Declaration of Independence
- 1781 Publicatie van: Aan het volk van Nederland
- 14 juli 1789 Bestorming van de Bastille
- 1793 Lodewijk XVI onthoofd
- 1793/1794 Terreur
- 1795 Bataafse Revolutie (en Bataafse Republiek)
- 1799 Napoleon grijpt de macht
- 1815 Slag bij Waterloo
- Willem V
- Lodewijk Napoleon
- Lodewijk XVI
- Robespierre
- Napoleon Bonaparte
- Van Republiek der zeven verenigde Nederlanden naar het verenigd koninkrijk der Nederlanden
- Frankrijk van koninkrijk via republiek en keizerrijk tot koninkrijk
- Het ontstaan van de VS
- Terreur
- Jacobijnen
- Patriotten
- Dienstplicht
- Verklaring van de rechten van de mens en burger
- Code Napoleon
- Standenmaatschappij
- Bourgeoisie
- Derde stand
- Guillotine
- Vrijkorpsen

Tijdvak 8: Tijd van burgers en stoommachines

8A De opkomst van de politiek-maatschappelijke stromingen nationalisme (n), liberalisme (l), socialisme (s), confessionalisme (c) en feminisme (f)

Verband tussen het ontstaan van de stromingen en de democratische revoluties van circa 1770 tot 1848

- 1814/15 Congres van Wenen
- 1830 Julirevolutie in Frankrijk
- 1848 Februarirevolutie in Frankrijk
- Revoluties in Europa, Parlement van Frankfurt
- 1848 publicatie Communistisch Manifest
- Van dynastieke naar nationale staten
- Van onderdanen naar staatsburgers
- Van elitesamenleving naar massasamenleving
- Van klassiek naar radicaal-liberalisme

Verband tussen het ontstaan van de stromingen en de industriële revolutie

- Ontstaan van de Duitse eenheid

Diverse varianten van nationalisme, liberalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme qua ideologie en sociaal-politiek

- 1870/71 Frans-Duitse oorlog
- 1871 Stichting van het keizerrijk Duitsland
- Bismarck
- Engels
- Marx
- Metternich
- Van (beperkt) censuskiesrecht naar algemeen kiesrecht
- Algemeen kiesrecht
- Censuskiesrecht
- Anarchisme
- Arbeidersbeweging
- Arbeidswetgeving
- Confessionalisme
- Emancipatie
- Feminisme
- Ideologieën
- Internationales
- Liberalisme
- Marxisme
- Nationalisme
- Romantiek
- Socialisme
- Sociaal-democratie

8B voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces

Terugdringen van de macht van vorsten ten gunste van het parlement

- 1848 Grondwet van Thorbecke
- Thorbecke
- Terugdringen van vorstelijke macht, opkomst van parlementaire macht
- Constitutie/constitutioneel koningschap
- Ministeriële verantwoordelijkheid
- Reform Bills

Uitbreiding van het kiesrecht, resulterend in algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht

- Pankhurst
- Terugdringen van vorstelijke macht, opkomst van parlementaire macht
- Sufragette

Strijd tussen conservatieve en progressieve krachten over de macht van het parlement én de invloed en omvang van het electoraat

- Ca. 1890 sociaal-democratische partijen in Groot-Brittannië, Duitsland en Nederland
- Willem II
- Willem III
- Reform Bills

De overgang van een politieke cultuur, gecentreerd rond een smalle elite, naar massapolitiek, waarin landelijke partijen, pressiegroepen en media een belangrijke rol spelen

- 1866-68 Ontstaan van het parlementaire stelsel in Nederland
- Ca. 1880 begin stichting politieke partijen in Nederland
- Ca. 1890 sociaal-democratische partijen in Groot-Brittannië, Duitsland en Nederland
- 1917 Invoering van algemeen mannenkiesrecht in Nederland en Groot-Brittannië
- 1918 Invoering van algemeen vrouwenkiesrecht in Groot-Brittannië; 1919 in Nederland
- Overgang van politiek door en voor de elite naar massapolitiek
- Ontstaan van politieke bewegingen/partijen
- Politieke partij

8C De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor de industriële samenleving

Voorwaarden die industriële ontwikkeling mogelijk maken

- Uitvinding van de snelschietspoel leidt tot 'textielrevolutie'
- Stoommachine van James Watt

- Edison
- Watt
- Agrarische modernisering in Engeland
- Agrarisch-urbane samenleving (landbouw-stedelijke samenleving)
- Enclosures
- Industriële revolutie

Belangrijkste bedrijfstakken waarin de industrialisatie plaatsvindt en innovaties in deze bedrijfstakken

- Uitvinding van de snelschietspoel leidt tot 'textielrevolutie'
- Invoering van kunstmatige energie
- Industrieel kapitalisme
- Mechanisatie

Veranderingen in de werkom-standigheden in de industrie ten opzichte van de ambachtelijke bedrijven; het ontstaan van een proletariaat

- Van ambachtelijke naar gemechaniseerde productie
- Arbeidsdeling
- Disciplinering van arbeid
- Fabrieken
- Kinderarbeid
- Proletariaat
- Taylorisme
- Vakbond
- Vrouwenarbeid
- Ford

Samenhang tussen industrialisatie en urbanisatie

- Urbanisatie
- Industriële samenleving

Veranderingen in demografische patronen

- Bevolkingsgroei
- Massaproductie

Samenhang tussen industrialisatie en de transportrevolutie

- 1839 Spoorlijn Amsterdam-Haarlem
- Transportrevolutie/ infrastructuur

Verschillen tussen de eerste industrialisatiegolf en latere industrialisatiegolven

- Industrialisatie (chronologische volgorde):
  - van Engeland
  - van België
  - van Frankrijk
  - van Duitsland

- van de Verenigde Staten
- van Japan
- van Nederland

8D De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie

Snelle expansie van grootmachten en kleinere landen in diverse delen van de wereld

- Ca. 1850 Amerikaans admiraal dwingt Japan zijn havens te openen
- Koloniale oorlogen

De datering van dit verschijnsel

Het politieke, economische en culturele onderscheid tussen dit moderne westerse expansie-patroon en oudere vormen van expansie

- Van handelsimperialisme naar modern (industriële) imperialisme
- Nationalisme
- The white man's burden

Verschillende politieke, economische en culturele factoren die het ontstaan van het moderne imperialisme kunnen verklaren

- Ca. 1870 opening van het Suezkanaal 1884-85 Conferentie van Berlijn
Darwin Livingstone
- Multatuli
- Stanley
- Van Heutsz
- Leopold II
- Opdeling van 'de wereld' onder Europese mogendheden
- Ethische politiek
- Contractarbeid, vb koelies
- De Congo
- Grondstoffen/afzetmarkten
- Imperialisme
- Kapitaalexport
- Nationalisme
- The white man's burden

8E Discussies over de 'sociale kwestie'

Discussies als gevolg van nieuwe sociale problemen in industriegebieden en in de grote steden

- 1886 Parlementaire enquête naar arbeidsomstandigheden
- Ontstaan van nieuwe sociale problemen in industriegebieden en in grote steden
- Sociale kwestie

Oplossingen die vanuit verschillende politieke stromingen werden aangedragen voor de sociale problemen

- 1874 Kinderwetje van Van Houten
- 1900 Leerplichtwet
- Sociale kwestie en de visie daarop van:
  - behoudend liberalen
  - radicaal liberalen
  - socialisten
  - communisten
  - confessionelen

De eerste vormen van wetgeving om de sociale problemen aan te pakken

- 1874 kindwetje van Van Houten
- Sociale wetgeving

De overgang van nachtwakers-staat naar interventiestaat

- Overgang van nachtwakersstaat naar interventiestaat

8F De opkomst van de emancipatiebewegingen

Streven naar gelijkberechtiging van minderheidsgroepen krijgt in de tweede helft van de 19de eeuw vorm in georganiseerde politieke, sociale en culturele bewegingen

- Domela Nieuwenhuis
- Jacobs
- Troelstra
- Ontstaan van politieke, sociale en culturele bewegingen/partijen, vanuit een streven naar gelijkberechtiging
- Strijd om algemeen kiesrecht
- Verzuiling

Streven naar gelijkberechtiging van minderheidsgroepen krijgt in de tweede helft van de 19de eeuw vorm in georganiseerde politieke, sociale en culturele bewegingen

Democratiseringstendensen in de samenleving, welvaarts-stijging bij arbeiders en middengroepen én het toene-mende belang van onderwijs stimuleren het ontstaan van emancipatiebewegingen

- 1878 Anti-Revolutionaire Partij (ARP)
- 1894 SDAP
- 1896 Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP)
- Kuyper
- Schaepman
- Ontstaan van politieke, sociale en culturele bewegingen/partijen, vanuit een streven naar gelijkberechtiging
- Schoolstrijd

Tijdvak 9: Tijd van de wereldoorlogen

9A de rol van moderne propaganda en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie

Massaorganisaties als uiting van toenemende ideologisering van de samenleving

- Toename van massaorganisatie

Massaorganisaties als uiting van toenemende politieke betrokkenheid van de bevolking en democratisering van de samenleving

- Toename van massaorganisatie

Uitvinding van moderne communicatiemiddelen

- Verspreiding van de draadloze telegrafie/radio/telefoon en film als communicatiemiddel

De ontwikkeling van moderne propaganda door nieuwe communicatiemiddelen

- Propaganda
- Nationaliseren/ideologiseren van de filmindustrie in de Sovjet-Unie en Duitsland

De functie van propaganda in moderne samenlevingen gekenmerkt door ideologisering en grotere politieke participatie van bevolkingsgroepen

- Propaganda van de NSDAP

9B Het in praktijk brengen van totalitaire ideologieën: communisme en fascisme/ nationaal-socialisme

Pogingen tot volledige gelijk-schakeling van de politiek, de economie en het sociale leven aan de heersende ideologie

- 1917 Russische Revolutie
- 1928 Machtsovername Stalin
- 1933-1934 De machtsovername van Hitler in Duitsland
- 1933 Aanneمة Ermächtigungsgesetz
- 1934 Nacht van de Lange Messen
- Lenin
- Trotski
- Van absolute monarchie naar communistische partijdictatuur
- Van feodaal-agrarische naar moderne industriestaat
- Van standensamenleving naar 'dictatuur van het proletariaat'
- Groeiend wantrouwen in democratie, versterkt door economische crisis, leidt tot vestiging van fascistische dictaturen in Italië en Duitsland
- Bolsjewieken en Mensjewieken
- Collectivisatie
- Communisme
- Leninisme

- Marxisme
- Partijdictatuur
- Planeconomie
- Revolutie
- Socialistisch realisme en arische kunst
- Staatsgreep
- Vijfjarenplannen
- Sovjet
- Fascisme
- Nationaalsocialisme
- Gelijkshakeling
- Totalitarisme
- Derde Rijk

De rol van geweld en terreur in het gelijkshakelen van de samenleving

- Stalin
- Hitler
- Oprichting van de Tsjeka (in 1917) en de Gestapo (in 1933)
- Geheime politie
- Terreur
- Zuiveringen
- Concentratiekampen

Wisselwerking tussen politieke leiders en de massa

- 1922 Mars op Rome
- Hitler
- Mussolini
- Lenin
- Partijdagen Neurenberg
- Groeiend wantrouwen in democratie, versterkt door economische crisis, leidt tot vestiging van fascistische dictaturen in Italië en Duitsland
- Leiderschapsbeginsel

De functie van propaganda en communicatiemiddelen bij het opleggen van de totalitaire ideologie

- Goebbels
- Het gebruik van stereotypen

De functie van vijandbeelden bij het opleggen van de totalitaire ideologie

- Het gebruik van stereotypen

Het utopische karakter van de communistische en de fascistische ideologie

9C De crisis van het wereldkapitalisme

9C De crisis van het wereldkapitalisme

- 1929 Beurscrisis New York
- Aandelen/beurs
- Bank- en kredietwezen
- Begrotingstekort
- Consumptiemaatschappij
- Gouden standaard
- Kapitalisme
- Vrije markt

Gevolgen (sociaal, politiek en economisch) op korte en lange termijn

- Van staatsonthouding naar kapitalisme met meer overheidsingrijpen
- Groei van wantrouwen in westers systeem en westerse waarden (vrije markt, parlementaire democratie)
- Van oorlogseconomie naar overproductie

Verskillende oplossingen voor de crisis

- 1933 Roosevelt president
- Colijn
- Ford
- Keynes
- Roosevelt
- Bezuiniging/aanpassing
- New Deal
- Protectionisme
- Werkverschaffing

9D Het voeren van twee wereldoorlogen

Het voorspel en verloop van de Eerste Wereldoorlog

- Weltpolitik
- Eerste Wereldoorlog 1914-1918
- Moord op Franz-Ferdinand
- Engelse Zeeblokkade
- Slag bij Verdun en de Somme 1916
- Onbeperkte duikbootoorlog
- Februarirevolutie 1917
- Amerika verklaart de oorlog aan Duitsland April 1917
- Russische Revolutie 1917 (=Oktoberrevolutie)
- Vrede van Brest-Litovsk 1918
- Kaiserschlacht 1918
- Duitse Novemberrevolutie 1918

- Vrede van Parijs 1919 (o.a Versailles en Sèvres)
- Kerenski
- Lenin
- Nicolaas II
- Trotski
- Keizer Wilhelm II
- Generaal Ludendorff
- Van absolute monarchie naar communistische partijdictatuur
- Nationalisme
- Militarisme
- Industriële oorlogvoering
- Von Schlieffenplan
- Plan XVII
- Propaganda
- Loopgravenoorlog
- Totale oorlog
- Dolkstootlegende

Het voorspel en verloop van de Tweede Wereldoorlog

- Conferentie van München 1938
- Molotov-Ribbentrop Pact
- Aanval op Polen, begin Tweede Wereldoorlog 1939
- Blitzkrieg in het westen
- Slag om Engeland 1940
- Duitse aanval op de Sovjet-Unie 1941
- D-day, aanval op West-Europa 1944
- Duitse en Japanse nederlagen (mei, augustus 1945)
- Neurenbergse processen 1946
- Conferentie van Jalta en Potsdam 1945
- Woodrow Wilson
- Chamberlain
- Churchill
- Hitler
- Mussolini
- Roosevelt
- Stalin
- Globaal verloop van de Tweede Wereldoorlog via
  - Aanval op Polen
  - Blitzkrieg in West-Europa
  - Aanval op Sovjet-Unie
  - Pearl Harbor
  - Stalingrad
  - D-Day
  - Van Normandië tot Berlijn
  - Japanse aanval op o.a. China en Nederlands-Indië
  - Hiroshima/Nagasaki

De aard van oorlogvoering in de Eerste Wereldoorlog

- Groei van de interventiestaat
- Ontwikkeling van nieuwe wapens tijdens de Eerste Wereldoorlog
- Emancipatie van vrouwen en arbeiders
- Vermindering van de persvrijheid tijdens de oorlog door censuur en propaganda

De aard van oorlogvoering in de Tweede Wereldoorlog

- Burgerslachtoffers
- Oorlogsmisdaden
- Terreur
- Totale oorlog
- Propaganda

De militaire en politiek-staat-kundige situatie na de Eerste Wereldoorlog

- Autoritair bestuurde keizerrijken maken plaats voor democratieën en nieuwe staatkundige eenheden
- Nieuwe pogingen tot conflictbeheersing worden ontwikkeld
- Zelfbeschikkingsrecht
- Volkenbond
- Republiek van Weimar
- Appeasement

De militaire en politiek-staat-kundige situatie na de Tweede Wereldoorlog

- Oprichting Verenigde Naties

De strijd tussen staten is in de Tweede Wereldoorlog verbonden met de strijd tussen ideologieën

- Fascisme
- Nationaalsocialisme
- Groeiend wantrouwen in democratie, versterkt door economische crisis, leidt tot vestiging van fascistische dictaturen in Italië en Duitsland

9E Racisme en discriminatie die leiden tot genocide, in het bijzonder op de Joden

Theorieën over natie en ras

- De Gobineau
- Racisme/rassenleer (o.a. antisemitisme)
- Sociaal-darwinisme
- Mein Kampf
- H.S. Chamberlain
- Ariërs

Politieke stromingen en overheden die racisme en discriminatie als uitgangspunt kiezen voor hun beleid, uitmondend in genocide

- NSDAP

Modern antisemitisme

- Mein Kampf
- Antisemitisme als Europees verschijnsel
  - Middeleeuwen
  - Verlichting
  - 19e eeuw
  - Zionisme
- Integratie en assimilatie

De jodenvervolging door de nazi's

- Boycot van Joodse winkels
- 1935 Neurenberger wetten
- 1938 Kristallnacht
- Wannsee-conferentie 1942
- Van segregatie tot vernietiging van Joden, Roma en homoseksuelen
- Auschwitz
- SS
- Shoah / holocaust
- Vernietigingskamp

De vervolging van andere door de nazi's als minderwaardig bestempelde (bevolkings)-groepen

- Van segregatie tot vernietiging van Joden, Roma en homoseksuelen
- SS
- Vernietigingskamp
- Eugenetica
- Aktion T4
- Hadamar

9F De Duitse bezetting van Nederland

De Duitse inval in mei 1940

- Mei 1940 aanval op Nederland

Pogingen van de bezetter om de Nederlandse bevolking te winnen voor het nationaal-socialisme

- Duits beleid: eerst gericht op winnen van 'broedervolken' voor het nazisme, later steeds harder

Het inschakelen van het Nederlandse bedrijfsleven en de Nederlandse beroepsbevolking voor de Duitse oorlogseconomie

- 1944/45 hongervinter

- Arbeitseinsatz

Collaboratie, verzet en accommodatie van de Nederlandse bevolking

- 1941 Februaristaking
- 1944 Dolle dinsdag, spoorwegstaking
- 1945 Bevrijding
- Mussert
- Koningin Wilhelmina
- Collaboratie, accommodatie en verzet
- Illegaliteit/illegale pers
- Nederlandse Unie
- NSB
- Nederlands verzet in de Tweede Wereldoorlog

Vervolg en vernietiging van de Joden

- 1942-43 Deportatie van vrijwel alle Nederlandse Joden
- Anne Frank
- Van anti-joodse politiek tot deportatie
- Jodenster
- Joodse Raad
- Westerbork

9G Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering

Inzet van alle maatschappelijke sectoren voor de oorlogvoering

- Vrouwenemancipatie door Eerste Wereldoorlog
- Propaganda

Pogingen om de tegenstander in alle maatschappelijke sectoren te treffen

- Vanaf 1941 grootschalige geallieerde bombardementen op Duitse steden zoals Hamburg, Keulen, Dresden en Berlijn in een poging de steun voor het naziregime te doen verminderen

Schaalniveau van de vernietiging in vergelijking met eerdere oorlogen

- Slag bij Verdun 1916
- Bombardement op Guernica 1937
- Bombardementen op Londen en Coventry (1940) en Dresden (1945)
- Atoombommen op Japan (1945)
- Einsatzcommando's. Duitse moordeskaders die achter het front op grote schaal Russische burgers vermoordden.

Gevolgen van totale oorlogvoering voor het denken over oorlog en vrede

- Geavanceerde toepassing van wetenschappelijke inzichten bij de wapenproductie

- Nieuwe pogingen tot conflictbeheersing worden ontwikkeld
- Groei van de interventiestaat
- Totale Oorlog
- Pacifisme

9H Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme

Factoren waardoor het nationalistische verzet gestimuleerd werd

- Japanse bezetting van Nederlands-Indië 1942-1945
- Wilson
- Lenin
- Verzwakking Europese koloniale mogendheden in Tweede Wereldoorlog en beloften gedaan tijdens de oorlog leiden tot golf van onafhankelijkheidsbewegingen in Azië (India, Indonesië, Indo-China, Midden-Oosten)
- Ontstaan van een inheemse intellectuele elite in Nederlands-Indië
- Kolonialisme
- Nationalisme

De verschillende vormen van nationalistisch verzet

- Zoutmars 1930
- 1916 Oprichting Volksraad
- Gandhi
- Soekarno
- Hatta
- Ho Chi Minh

Reacties van de koloniale overheden op het nationalistische verzet

- Coöperatie en non-coöperatie
- Ethische Politiek

Tijdvak 10: Tijd van televisie en computer

10A De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld

Westerse ideologieën als liberalisme, socialisme, communisme en nationalisme

- Invloed van westerse ideologieën als liberalisme, socialisme, communisme en nationalisme op dekolonisatie
- Nationalisme
- Zionisme

Interne krachten, zoals religie en etniciteit

- 1947 Indiase onafhankelijkheid
- 1990 Eind apartheidregime in Zuid-Afrika
- Gandhi

- Mandela
- Soekarno
- Apartheid
- Zionisme

Houding van de moederlanden

- 1947 Indiase onafhankelijkheid
- 1947/48 'Politionele acties' in Indonesië
- 1948 Staat Israël
- 1962 Algerije onafhankelijk
- 1975 Suriname onafhankelijk
- Verschil in houding van de moederlanden op opkomend onafhankelijkheidsstreven (bijv. Groot-Brittannië enerzijds en Frankrijk anderzijds)

Japanse bezetting van Europese kolonies in Azië tijdens de Tweede Wereldoorlog

- 1949 Soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië

Verzwakking van Europese moederlanden door de Tweede Wereldoorlog

- 1947 Indiase onafhankelijkheid
- 1947/48 'Politionele acties' in Indonesië
- 1949 Soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië
- Verzwakking Europese koloniale mogendheden in Tweede Wereldoorlog en beloften gedaan tijdens de oorlog leiden tot golf van onafhankelijkheidsbewegingen eerst in Azië (India, Indonesië, Indo-China, Midden-Oosten) dan in Noord-Afrika (jaren '50), tenslotte in zwart-Afrika (jaren '60)

De Koude Oorlog

- 1949 Soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië
- Jaren '60 zwart-Afrikaanse staten
- Invloed van de Koude oorlog op het dekolonisatieproces
- Niet-gebonden landen

Fasen en tempo waarin het dekolonisatieproces zich wereldwijd voltrok

- Jaren '60 zwart-Afrikaanse staten
- 1990 Eind apartheidregime in Zuid-Afrika
- Verzwakking Europese koloniale mogendheden in Tweede Wereldoorlog en beloften gedaan tijdens de oorlog leiden tot golf van onafhankelijkheidsbewegingen eerst in Azië (India, Indonesië, Indo-China, Midden-Oosten) dan in Noord-Afrika (jaren '50), tenslotte in zwart-Afrika (jaren '60)
- Uitzonderingen: Portugees Afrika (jaren '70, einde Portugese dictatuur), Zuid-Afrika en Zimbabwe (invloed blanke minderheden) en Midden-Oosten (joodse staat)
- Dekolonisatie

Mate van geweld waarmee dit proces gepaard ging

- 1962 Algerije onafhankelijk
- 1990 Eind apartheidregime in Zuid-Afrika
- Koloniale oorlog
- Kolonialisme

Vormen van Westers neo kolonialisme op sociaaleconomisch, politiek en cultureel gebied

- nieuwe staten blijven grondstoffenleverancier en afzetmarkt
- Grote macht westerse multinationals
- Bescherming van westerse markten
- Westerse politieke, militaire, financiële steun aan regimes om eigen belangen te behartigen
- aantrekkingskracht westerse ideeën

Stagnerende democratische ontwikkeling in voormalige Aziatische en Afrikaanse koloniën

- Sterke bureaucratistische staat, corrupte besturende élite en leger remmen democratische ontwikkeling

Geleidelijke opkomst van nieuwe politieke en economische machtscentra m.n. in Azië, Afrika en Latijns-Amerika

- Verschuiving van economische en politiek macht van het Westen naar andere landen

10B De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog

Verklaringen voor het ontstaan van de Koude Oorlog

- Traditionalisten, revisionisten en post-revisionisten
- Roosevelt
- Stalin
- Van Europees overwicht naar een bipolaire wereld met twee blokken o.l.v. twee supermogendheden
- Opkomst en ondergang van het communisme

Geografische spreiding en intensiteit van conflicten

- 1949 Volksrepubliek China
- 1950-1953 Korea-oorlog
- 1954-1975 Vietnamoorlog
- Ho Chi Minh
- Johnson
- Mao Zedong
- Truman

Perioden van relatieve spanning en ontspanning tussen Oost en West

- 1953 Dood Stalin
- 1956 Destalinisatie. Hongaarse opstand
- 1985 Gorbatsjov aan de macht
- 1989 Val Berlijnse Muur, communisme verdwijnt uit Oost-Europa
- 1991 Einde van communisme in Rusland, eind SovjetUnie
- Chroesjtjsov
- Gorbatsjov
- Kennedy
- Stalin
- Détente
- SALT-akkoorden
- Vreedzame coëxistentie

Wereldwijde machtspolitieke confrontatie tussen Oost en West met politieke, militaire en economische middelen

- 1945 Hiroshima
- 1948/49 Blokkade van Berlijn
- 1949 NAVO opgericht
- 1949 Sovjet atoombom
- 1961 Berlijnse Muur
- 1962 Cuba-crisis
- 1968 Praagse lente
- Castro
- Chroesjtjsov
- Stalin
- Afschrikkingsevenwicht
- Blokvorming
- Bondgenootschap
- Containmentpolitiek
- Kernwapens
- Marshallhulp
- NAVO
- Verenigde Naties
- Warschaupact

Ideologische confrontatie tussen communistische en democratische waarden, resulterend in vijandbeelden

- Kennedy
- Mao Zedong
- Stalin
- Truman
- Opkomst en ondergang van het communisme
- Verenigde Naties
- Vijandbeelden in Koude Oorlog
- IJzeren Gordijn

Gevolgen van de wapenwedloop voor de verhouding tussen de blokken

- Kennedy
- Stalin
- Kennan
- Bewapeningswedloop via Cubacrisis naar streven naar wapenbeheersing
- Bewapeningswedloop
- Kernwapens

Onzekerheid over de verdeling van invloedssferen in de wereld

- Van bipolaire machtsverdeling naar multipolaire machtsverdeling
- Oorlogen in het Midden-Oosten
- 9/11
- Arabische Lente
- Geopolitieke belangen

Heroplevend nationalisme in Europa

- Ondergang Sovjetunie en heroplevend nationalisme in Oost-Europa
- Uiteenvallen Joegoslavië
- Europese eenwording en heroplevend nationalisme

10C De eenwording van Europa

Factoren die de Europese samenwerking bevorderen

- Sicco Mansholt
- Frankrijk en Duitsland: van rivalen naar partners.
- Gemeenschappelijke markt
- Intergouvernementele samenwerking

Europese instellingen die de eenwording vorm geven

- Sicco Mansholt
- Europees Parlement
- Europese Commissie
- Europees Hof van Justitie
- Europese Raad

Fasering in intensiteit en geografische uitbreiding van de samenwerking

- 1992 Oprichting Europese Unie. Besluit tot invoering euro
- 1995 De EU telt vijftien leden, nl. de oorspronkelijke zes plus Groot-Brittannië, Ierland, Spanje, Portugal, Griekenland, Denemarken, Zweden, Finland en Oostenrijk
- Voortschrijdende Europese economische samenwerking
- Van economische samenwerking naar steeds meer politieke samenwerking
- Van zes leden, geleidelijk uitgebreid in jaren '70, '80 en '90, tot vijftien leden sinds 1995 en zevenentwintig in 2007

Positionering van Europa tegenover Sovjet-Unie (later Rusland) en de Verenigde Staten

Verhouding tussen nationale soevereiniteit en Europese invloed

- 1957 Verdrag van Rome leidt tot oprichting EEG (België, Duitsland (W), Italië, Frankrijk, Luxemburg, Nederland)
- 2002 De euro wordt ingevoerd
- 2007 Verdrag van Lissabon
- Van economische samenwerking naar steeds meer politieke samenwerking
- Europese Raad
- Europese verdragen
- Intergouvernementele samenwerking
- Subsidiariteit
- Supranationaal gezag

Europa na het Verdrag van Maastricht en toenemende Eurosceptis

- Uitbreiding van 15 (1995) naar 28 leden in 2013
- Benadrukken nationale belangen
- Fundamentele vragen over noodzaak Europese eenwording

10D De toenemende westerse welvaart, die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen

Gevoel van vrijheid en onafhankelijkheid als gevolg van de toegenomen welvaart

- Verzorgingsstaat
- Jaren vijftig: wederopbouw van Nederland, opbouw verzorgingsstaat, alles binnen traditionele, gezagsgetrouwe en verzuilde patronen
- Den Uyl
- Drees (kabinetten 1948-1958)

Toenemende secularisatie als gevolg van de nieuw verworven bestaanszekerheid

- Ontzuiling
- Secularisatie
- Afbraak van traditionele zuilen treft vooral de overheersende positie van confessionelen, die na en langzame neergang uiteindelijk in 1994 buiten de regering komen te staan
- Democratisering van de samenleving en steeds minder ontzag voor traditionele autoriteiten
- Emancipatie van vrouwen en minderheden
- 1973-77 Kabinet-Den Uyl

Toenemende onderwijsparticipatie en het ontstaan van een jongerencultuur

- Jeugdcultuur

- Democratisering van de samenleving en steeds minder ontzag voor traditionele autoriteiten
- Emancipatie van vrouwen en minderheden
- Den Uyl
- 1969 Maagdenhuisbezetting
- 1973-77 Kabinet-Den Uyl

Loslaten van traditionele waarden en normen, bijvoorbeeld op het gebied van gezagsverhoudingen, man-vrouw relaties en seksualiteit

- Abortusbeleid
- Democratisering
- Emancipatie
- Euthanasie
- Gedoogbeleid
- Ontzuiling
- Secularisatie
- Afbraak van traditionele zuilen treft vooral de overheersende positie van confessionelen, die na en langzame neergang uiteindelijk in 1994 buiten de regering komen te staan
- Democratisering van de samenleving en steeds minder ontzag voor traditionele autoriteiten
- Emancipatie van vrouwen en minderheden
- Beatrix
- Claus
- Kok
- Lubbers
- 1966 Provo, huwelijk Beatrix-Claus, oprichting D66
- 1969 Maagdenhuisbezetting
- 1969 Dolle Mina
- 1982-1994 kabinetten Lubbers
- 1994 paarse coalitie

Invloeden van nieuwe media als radio en televisie, die ontzuiling en secularisatie in de hand werken

- Democratisering van de samenleving en steeds minder ontzag voor traditionele autoriteiten
- Emancipatie van vrouwen en minderheden
- Van Mierlo
- 1969 Maagdenhuisbezetting
- 1969 Dolle Mina

Invloeden van nieuwe media, zoals internet en mobiele telefoon waardoor communicatie en informatievoorziening tussen mensen sneller en directer tot stand komt.

- Ontwikkeling WWW
- Gevolgen voor samenleving

10E De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen

Typen van migratie binnen en naar Europa en de fasering hierin

- Van gastarbeider via allochtoon tot medelander
- Migratie naar Nederland, onder invloed van gast-arbeid, gezinshereniging, dekolonisatie, en vluchtelingenproblematiek
- Migratiestromen:
  - Eerst uit de voormalige koloniën;
  - Jaren zestig: gastarbeiders uit Turkije en Noord-Afrika;
  - Asielzoekers (economisch en uit crisisgebieden)
  - Vluchtelingen
  - Migratie

Positie van minderheden binnen westerse samenlevingen en de diverse reactiepatronen hierop

- Fortuyn
- Haider
- Migratiestromen:
  - Eerst uit de voormalige koloniën;
  - Jaren zestig: gastarbeiders uit Turkije en Noord-Afrika;
  - Asielzoekers (economisch en uit crisisgebieden)
  - Van immigratie-ontmoediging in de jaren zeventig naar immigratiebeperking in de jaren negentig.
- Inburgering
- Cultuurrelativisten
- Cultuuruniversalisten
- Multiculturaliteit

Toenemende pluriformiteit van de samenlevingen door migratie en toenemend individualisme

- Van immigratie-ontmoediging in de jaren zeventig naar immigratiebeperking in de jaren negentig.
- Pluriforme samenleving
- Multiculturaliteit

Toenemend populisme en verschuivingen in het politieke landschap

- Aantrekkingskracht van populistische partijen
- Achtergronden van afnemende steun voor klassieke volkspartijen (in Nederland)
- Fortuyn
- Wilders

Domein 5: Werking van de Nederlandse rechtsstaat

Subdomein 5.1 Politieke concepten

Aspect

- Staat (grondgebied, grenzen, bevolking, wettelijke ordening, bestuurlijke organisatie, erkenning)
- Natie, groep die streeft naar (in stand houden van) eigen onafhankelijke staat.
- Burger (Leven in sociaal/politiek verband, gelijke rechten en plichten)

Gedragsindicatoren

De student kan:

- de concepten staat, natie en burger in eigen woorden omschrijven;
- de concepten staat, natie en burger toepassen in actuele en historische situaties.

Subdomein 5.2 Staatsvorm

Aspect

- Monarchie (monarch, erfopvolging, dynastie)
- Constitutionele monarchie
- Republiek
- (Gekozen) president
- Parlementair stelsel, Presidentieel stelsel (Rol van parlement en regering daarin).

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen in welke opzichten het bestuur in een monarchie verschilt van dat in een republiek;
- uitleggen hoe een regering gevormd wordt in een parlementair en een presidentieel stelsel.

Aspect

- Centrale overheid
- Federale staat en deelstaten
- Eenheidsstaat

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen hoe de verhouding tussen het centrale niveau en deelstaten of regio's geregeld is in een federale staat en in een eenheidsstaat.

Subdomein 5.3 Kenmerken van de rechtsstaat

Aspect

- Rechtsstaat - politiestaat
- Legaliteitsbeginsel
- Persoonlijke levenssfeer en rechtsstaat/politiestaat
- Beperking macht overheid/rechten en plichten van burger
- Grondwet (functie: organisatie staat en rechten/plichten overheid en burger)

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen dat in een rechtsstaat het optreden van de overheid gebonden is aan vaste rechtsregels (legaliteitsbeginsel);
- uitleggen op welke manier de organisatie van de staat en de rechten van de burgers zijn vastgelegd in een grondwet.

Aspect

- Grondrechten
- Klassieke grondrechten (functie en voorbeelden)
- Grenzen aan klassieke grondrechten
- Botsen van klassieke grondrechten
- Sociale grondrechten (functie en voorbeelden)
- Rol van overheid t.a.v. sociale grondrechten
- Grenzen aan rol van overheid t.a.v. sociale grondrechten

Gedragsindicatoren

De student kan:

- het verschil uitleggen tussen klassieke en sociale grondrechten.

Aspect

- Rechtsstaat en trias politica (scheiding der machten)
- Taken van de drie machten en bestuursorganen die daar bij horen
- Functie van de drie machten (checks and balances)

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen waarom de scheiding tussen wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht een belangrijk onderdeel is van de rechtsstaat.

Aspect

- Rechtsstaat en vrije en geheime verkiezingen
- Mogelijk maken onafhankelijke uitdrukking van politieke voorkeur bevolking

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen waarom het houden van vrije en geheime verkiezingen een voorwaarde is voor een goed functionerende rechtsstaat.

Subdomein 5.4 Werking staatsinrichting landelijk

5.4 a. Totstandkoming landelijke bestuur

Aspect

- Tweede Kamer
  - Samenstelling (aantal) leden en fracties
  - Verkiezingen
  - Rol van politieke partijen
  - Kiesdeler
  - Voorkeurstemmen en voorkeurdrempel
- Eerste Kamer
  - (Aantal) leden
  - Getrapte verkiezingen door Provinciale Staten
  - Relatief gewicht stem lid Provinciale Staten
  - Samenstelling/politieke verhoudingen anders dan in Tweede Kamer

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen volgens welke procedure de leden van de Eerste en de Tweede Kamer gekozen worden;
- de rol van politieke partijen voor, tijdens en na de verkiezingen uitleggen;
- uitleggen dat burgers via het kiesrecht wel invloed kunnen uitoefenen op de samenstelling van Eerste en de Tweede Kamer, maar geen directe stem hebben in de totstandkoming van een kabinet.

Aspect

- Kabinet

- Regie bij Tweede Kamer
- Stelsel van evenredige vertegenwoordiging
- Vanaf 1917 nooit een partij met absolute meerderheid
- Indirecte invloed kiezer op vorming/samenstelling kabinet
- Tweede Kamerverkiezingen
- Informatuur(s)
- Onderzoek naar parlementair kabinet op basis uitslag verkiezingen;
- Zakenkabinet, gedoogkabinet, extraparlamenteair, minderheids- en meerderheidskabinet
- Coalitievorming in geheime onderhandelingen om te komen tot parlementaire meerderheid
- Compromissen
- Regeerakkoord, coalitieakkoord
- Formateur
- Ministers, staatssecretarissen
- Het afleggen van verantwoording aan de kamer door (in)formateur, beëdiging en regeringsverklaring

Gedragsindicatoren

Student kan:

- uitleggen hoe een kabinet tot stand komt.

5.4 b. Bevoegdheden en taken van regering en kabinet

Aspect

- Verschil regering - kabinet
- Vergaderingen zijn niet openbaar
- Wetsvoorstellen, algemene maatregelen van bestuur, verdragen en benoemingen van hoge ambtenaren
- Ministers en minister-president
- Staatssecretarissen zijn geen lid van ministerraad
- Ministeriële verantwoordelijkheid
- Politieke verantwoordelijkheid
- Onschendbaarheid van de Koning
- Koninklijk Huis - Koninklijke familie
- Invloed burgers op besluitvorming in kabinet
  - Via Tweede en Eerste Kamer
  - Recht van petitie
  - Rechten: vrijheid van meningsuiting, vrije pers, demonstraties

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen wat het verschil is tussen de regering en het kabinet;
- uitleggen wat de taken en bevoegdheden zijn van de ministerraad;

- uitleggen wat ministeriële verantwoordelijkheid en onschendbaarheid van de koning zijn;
- uitleggen op welke manier burgers invloed kunnen uitoefenen op de besluitvorming in het kabinet.

5.4 c. Bevoegdheden en taken van de Tweede Kamer

Aspect

- Commissievergadering en plenaire vergadering
- Stemming per fractie en hoofdelijk (morele kwesties), mondeling en schriftelijk

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen hoe besluitvorming tot stand komt in de Tweede Kamer.

Aspect

- Volksvertegenwoordiging
- Besluitvorming zonder last of ruggenspraak
- Wetgevende taak
  - Aannemen of verwerpen van wetsvoorstellen
  - Daarnaast: recht van initiatief en recht van amendement
- Controlerende taak
  - Vragenrecht
  - Recht van interpellatie
  - Recht van enquête
  - Budgetrecht

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen wat de taken en rechten zijn van de Tweede Kamer.

Aspect

- Vertegenwoordigend stelsel
- Geen directe beïnvloeding van volksvertegenwoordigers mogelijk
- Wel via petitie, demonstratie, vrije meningsuiting en vrije pers mogelijkheid tot beïnvloeding

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen op welke manier burgers invloed kunnen uitoefenen op de besluitvorming in de Tweede Kamer.

5.4 d. Bevoegdheden en taken Eerste Kamer

Aspect

- Het beoordelen van besluiten op politieke en staatkundige duurzaamheid
- Wetgevende taak
- Geen recht van amendement en initiatief
- Controlerende taak
- Budgetrecht
- Geen directe beïnvloeding van volksvertegenwoordigers door burgers mogelijk
- Wel via petitie, demonstratie, vrije meningsuiting en vrije pers mogelijkheid tot beïnvloeding

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen hoe besluitvorming tot stand komt in de Eerste Kamer;
- uitleggen wat de taken en rechten zijn van de Eerste Kamer;
- uitleggen op welke manier burgers invloed kunnen uitoefenen op de besluitvorming in de Eerste Kamer.

5.4 e. Totstandkoming van een wet

Aspect

- Regering en Staten-Generaal hebben een wetgevende taak
- Regering bereidt wetgeving voor en dient voorstel in
- Raad van State adviseert
- Tweede Kamer neemt wetsvoorstel aan of verwierpt het
- Tweede kamer heeft recht van initiatief en amendement
- Eerste Kamer kan wetsvoorstel alleen aannemen of verwierpen (geen recht van amendement of initiatief)

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen welke rol de regering, de Raad van State, de Tweede en de Eerste Kamer hebben bij het tot stand komen van een wet.

Aspect

- Niet handelen naar willekeur
- Legaliteitsbeginsel
- Rechtszekerheid

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen op welke manier wetgeving het leven van burgers kan beïnvloeden.

Subdomein 5.5 Werking provinciaal bestuur

5.5 a. Totstandkoming provinciaal bestuur

Aspect

- Provinciale Statenverkiezingen
- Totstandkoming van Gedeputeerde Staten na overleg tussen partijen in de Provinciale Staten
- Commissaris van de Koning, benoemd door regering, op voordracht van Provinciale Staten

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen volgens welke procedure de leden van de Provinciale Staten, de Gedeputeerde Staten en de Commissaris van de Koning gekozen/benoemd worden;
- uitleggen dat burgers via het kiesrecht wel invloed kunnen uitoefenen op de samenstelling van de Provinciale Staten, maar geen directe stem hebben in de totstandkoming van het College van Gedeputeerde Staten en de benoeming van de Commissaris van de Koning.

5.5 b. Bevoegdheden en taken van het provinciaal bestuur

Aspect

- Provinciale Staten, provinciale volksvertegenwoordiging
- Beleid, budget, verordeningen
- College van Gedeputeerde Staten, dagelijks bestuur

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen wat het verschil is tussen Provinciale Staten en Gedeputeerde Staten.

Aspect

- Schakelfunctie tussen landelijk en gemeentelijk niveau
- Milieu, ruimtelijke ordening, natuur en infrastructuur
- Verkiezing van Eerste Kamer
- Toezichtfunctie op waterschappen en financiën gemeenten

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen wat de bevoegdheden en taken zijn van het provinciaal bestuur.

Aspect

- Geen directe beïnvloeding, wel indirecte beïnvloeding is mogelijk....
- Via petitie, demonstratie, vrije meningsuiting en vrije pers

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen op welke manier burgers besluitvorming in het provinciaal bestuur kunnen beïnvloeden.

Aspect

- Milieu, ruimtelijke ordening, natuur en infrastructuur

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen op welke manier besluiten van het provinciaal bestuur het leven van burgers kunnen beïnvloeden.

Subdomein 5.6 Werking gemeentelijk bestuur

5.6 a. Totstandkoming gemeentelijk bestuur

Aspect

- Gemeenteraadsverkiezingen
- Burgemeester en wethouders worden benoemd;
- Benoeming van burgemeester door regering, op voordracht van gemeenteraad
- Keuze van wethouders (lees beroepsbestuurders) na overleg tussen partijen in de gemeenteraad (vergelijk kabinetsformatie op landelijk niveau)

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen volgens welke procedure de leden van de gemeenteraad worden gekozen én
- uitleggen dat burgers via het kiesrecht wel invloed kunnen uitoefenen op de samenstelling van de gemeenteraad, maar geen directe stem hebben in de totstandkoming van het college van burgemeester en wethouders en de benoeming van de burgemeester.

5.6 b. Bevoegdheden en taken van het gemeentebestuur

Aspect

- Uitvoeren van landelijk beleid
- Het zelf ontwikkelen en uitvoeren van lokaal beleid
- Autonomie en medebewind

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen wat de bevoegdheden en taken zijn van het gemeentebestuur.

Aspect

- Geen directe, wel indirecte beïnvloeding is mogelijk
- Spreekrecht in raadscommissies en gemeenteraadsvergadering
- Petitie, demonstratie, vrije meningsuiting en vrije pers

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen op welke manier burgers besluitvorming in het gemeentebestuur kunnen beïnvloeden.

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen op welke manier besluiten van het gemeentebestuur het leven van burgers kunnen beïnvloeden.

Subdomein 5.7 Rechterlijke macht

5.7 a. Publiekrecht, Privaatrecht

Aspect

- Publiek recht: het gaat om juridische zaken tussen overheid en burger
- Bestuursrecht en strafrecht vallen onder publiek recht
- Privaatrecht: het gaat om juridische zaken tussen burgers onderling
- Civiel recht is een synoniem voor privaatrecht

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen wat het verschil is tussen het publiek- en privaatrecht;
- benoemen welke rechtsgebieden tot het publieke dan wel het private recht behoren.

5.7 b. Organisatie van de rechtspraak

Aspect

- Bestuursrecht, strafrecht en civiel recht
- Rechtbank, gerechtshof, Hoge Raad

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen op welke wijze de rechtspraak in Nederland georganiseerd is.

Aspect

- Verdenking
- Strafbaar feit
- Openbaar ministerie, Officier van justitie
- (Recht op) verdediging
- Rechter Onafhankelijkheid van rechter
- In hoger beroep gaan
- In cassatie gaan

Gedragsindicatoren

De student kan:

- het strafproces op hoofdlijnen beschrijven.

Gedragsindicatoren

De student kan:

- de volgende juridische actoren definiëren: verdachte, getuige, advocaat, officier van justitie, procureur-generaal, griffier, rechter.

Aspect

- Dagvaarding
- Eisende en verwerende partij
- In hoger beroep gaan
- In cassatie gaan
- Kort geding

Gedragsindicatoren

De student kan:

- het civiel proces op hoofdlijnen beschrijven.

Aspect

- Tijdige en zorgvuldige behandeling

- Onafhankelijkheid van de rechtspraak
- Rechtsbijstand
- Dagvaarding
- Hoger beroep

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen welke rechten en plichten burgers hebben wanneer zij in aanraking komen met de rechterlijke macht.

Subdomein 5.8 Europa

5.8 a. Totstandkoming van het Europees bestuur

Aspect

- Europees Parlement
- Verkiezingen
- Kandidaatstelling door politieke partijen in de afzonderlijke lidstaten
- Samenwerking van Europese parlementariërs in fracties, bijvoorbeeld sociaaldemocratisch, christendemocratisch en liberaal

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen volgens welke procedure de leden van het Europees Parlement worden gekozen.

Aspect

- Europese Raad
- Regeringsleiders
- Staatshoofden

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen op welke wijze de Europese Raad wordt gevormd.

Aspect

- Raad van de Europese Unie
- Ministers
- In verschillende samenstellingen

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen op welke wijze de Raad van de Europese Unie wordt gevormd.

Aspect

Daarbij kan de student de rol van onderstaande organen toelichten:

- Eurocommissaris
- Europese Commissie
- Europese Raad
- Europees Parlement

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen op welke wijze de Europese Commissie wordt gevormd.

Aspect

- Europese Commissie
- Europese Raad
- Europees Parlement
- Raad van de Europese Unie
- Afvaardiging
- Voordracht
- Verkiezing van Europees Parlement
- Democratisch tekort

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen dat burgers via het kiesrecht wel invloed kunnen uitoefenen op de samenstelling van het Europees Parlement, maar geen directe stem hebben in de totstandkoming van de Europese Raad, de Raad van de Europese Unie en de Europese Commissie.

5.8 b. Bevoegdheden en taken van de organen van de Europese Unie

Aspect

- Europese Raad
- Raad van Ministers (= Raad van de Europese Unie)
- Europees Parlement
- Europese Commissie
- Hof van Justitie van de Europese Unie
- Besluitvorming
  - Stemming bij meerderheid in Europees Parlement

- Stemming bij gekwalificeerde meerderheid of eenparigheid (unanimiteit) in de Europese Raad en in de Raad van de Europese Unie
- Politiek gevoelige kwesties

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen op welke wijze de besluitvormingsprocedure is vormgegeven in de verschillende organen van de Europese Unie.

Aspect

Taken en bevoegdheden

- Europese commissie (ambtelijk apparaat): beleidsvoorbereiding, voorbereiding van besluitvorming, en controle op uitvoering van besluiten
- Europees parlement en Raad van de Europese Unie: medewetgeving en begrotingsrecht
- Europese Raad: coördinerende en besluitvormende taak bij grote en gevoelige kwesties
- Hof van Justitie van de Europese Unie: hoogste rechterlijke macht in de Europese Unie

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen welke bevoegdheden de verschillende organen van de Europese Unie hebben.

Aspect

- Open besluitvorming in Europees parlement.
- Besluitvorming achter gesloten deuren in Raad van Europese Unie en Europese Raad.
- Petities, vrijheid van demonstratie, vrijheid van meningsuiting, persvrijheid, referenda
- Democratisch tekort

Gedragindicatoren

De student kan:

- uitleggen op welke manier burgers de besluitvorming in de Europese Unie kunnen beïnvloeden.

Aspect

- Bindende besluiten
- Supranationaal

Gedragsindicatoren

De student kan:

- uitleggen op welke manier besluiten van de Europese Unie het leven van burgers kunnen beïnvloeden.

Subdomein 5.9 Verenigde Naties

Aspect

- Doelstellingen Verenigde Naties
  - Handvest Verenigde Naties
  - Vrede, veiligheid, vriendschappelijke betrekkingen, gelijke rechten van volken, zelfbeschikking van volken, internationale samenwerking bij het oplossen van internationale vraagstukken
- Taken en bevoegdheden Algemene Vergadering
  - Bindende besluiten ten aanzien van de interne organisatie van de VN
  - Niet bindende besluiten bij andere vraagstukken
- Taken en bevoegdheden Veiligheidsraad
  - Handhaving internationale vrede en veiligheid
  - Bemiddeling, vredesafdwingende bevoegdheden (peace enforcing), vredesbevorderende operaties (peace keeping)
- Samenstelling van en besluitvorming in Veiligheidsraad
  - Permanente leden, niet-permanente leden
  - Besluitvorming bij gekwalificeerde meerderheid
  - Vetorecht van permanente leden
- Gevolgen van besluitvorming VN voor Nederlandse staat
  - Sancties met een dwingend karakter bij besluiten door de Veiligheidsraad
  - Internationale verdragen met bindend karakter

Gedragsindicatoren

De student kan:

- de doelstellingen van de Verenigde Naties in eigen woorden omschrijven;
- de taken en bevoegdheden van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in eigen woorden omschrijven;
- de taken en bevoegdheden van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties in eigen woorden omschrijven;
- uitleggen hoe de Veiligheidsraad wordt samengesteld en hoe daarin besluiten tot stand komen;
- uitleggen welke gevolgen besluiten van organen van de Verenigde Naties kunnen hebben voor de Nederlandse staat en samenleving.

Colofon

Den Haag, 28 augustus 2023

Uitgave

10voordeleraar
Prinsessegracht 21
2514 AP Den Haag
Postbus 123
2501 CC Den Haag

info@10voordeleraar.nl
www.10voordeleraar.nl

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar worden gemaakt, zonder uitdrukkelijke toestemming van de uitgever. Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die nochtans onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaarden de auteurs, redactie en uitgever geen aansprakelijkheid voor de gevolgen daarvan.